

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DEMOQRAFİK PROSESLƏR
VƏ ONLARIN ƏMƏK BAZARINA TƏSİRİ MƏSƏLƏLƏRİ”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Mahmudov Emil İsa

BAKI - 2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ _____ ” _____ **2021-ci il**

**“AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DEMOQRAFİK PROSESLƏR VƏ
ONLARIN ƏMƏK BAZARINA TƏSİRİ MƏSƏLƏLƏRİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 “İqtisadiyyat”

İxtisaslaşma: Əməyin iqtisadiyyatı

Qrup: 94

Magistrant

Mahmudov Emil İsa oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər

i.e.n., b.m Hüseyinov Rəşad Aktiv oğlu

_____ **imza**

Proqram rəhbəri

i.ü.f.d., dos. Hümbətova Suqra İnqilab qızı

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKİ - 2021

Elm andı

Mən, Emil Mahmudov İsa and içirəm ki, “Azərbaycan Respublikasında demoqrafik proseslər və onların əmək bazarına təsiri məsələləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DEMOQRAFİK PROSESLƏR VƏ ONLARIN ƏMƏK BAZARINA TƏSİRİ MƏSƏLƏLƏRİ”

XÜLASƏ

Mövzunun aktuallığı: Demografik proses digər sosial proseslərin təsiri altında inkişaf edir: iqtisadi, siyasi və digər. Öz növbəsində demografik proses bütün digər sosial proseslərin gedişatına təsir göstərir.

Tədqiqatın məqsədi: Dissertasiya işinin məqsədi Azərbaycan Respublikasında demografik proseslər və onların əmək bazarına təsiri məsələlərini öyrənməkdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Dissertasiya tədqiqatında, əhalinin azalması proseslərinin inkişafı kontekstində müasir əmək bazarını təhlil etmək üçün iqtisadi nəzəriyyənin ən yaxşı elmi fikirlərini tətbiq etməyə imkan verən sistematik bir yanaşma istifadə olunur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya tədqiqatının əsas müddəalarını göstərmək üçün monoqrafiyalarda təqdim olunan materiallardan, yerli və xarici müəlliflərin dövrü mətbu orqanlarından məqalələrdən istifadə edilmişdir. Tədqiqat əsasnamələrə, istinad nəşrlərindən alınan rəsmi statistik məlumatlardan, statistik qurumların materiallarından, elmi seminar və konfransların materiallarından, Azərbaycanda demografik vəziyyət və bu proseslərin əmək bazarına təsirinə əsaslanır.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqat işinin aparılmasında bütün dünyada yayılmış pandemiya səbəbindən kitabxanaların fəaliyyət göstərməməsi, tədqiqatın ilk günlərində ölkəmizdə baş verən müharibə səbəbindən bəzi internet resurslarının əlçatan olmaması tədqiqatın aparılmasını məhdudlaşdırmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Tədqiqatın gedişində əmək bazarının idarə edilməsinin milli konsepsiyası öyrənilmiş, demografik, sosial-iqtisadi inkişafa dair dövlət proqramları, effektiv sosial-iqtisadi siyasət və qeyri-standart şəraitdə əmək bazarının inkişaf modelləri nəzərdən keçirilmiş, demografiya proseslərinin inkişafı kontekstində əmək bazarının vəziyyətini qiymətləndirmə metodları və meyarları tədqiq edilmişdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqatın elmi dəyəri və praktik əhəmiyyəti tapşırıqların aktuallığı ilə müəyyən edilir. Tədqiqatın elmi dəyəri əmək bazarının fəaliyyətinə təsir göstərən demografik inkişaf qanunauyğunluqlarının qurulmasında, regional inkişaf siyasətinin formalaşmasında yadır.

Açar sözlər: demografiya, demografik proseslər, demografik inkişaf, məşğulluq, əmək bazarı

“DEMOGRAPHIC PROCESSES IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND THEIR IMPACT ON THE LABOR MARKET”

SUMMARY

The actuality of the subject: The demographic process develops under the influence of other social processes: economic, political, others. In turn, the demographic process affects the course of all other social processes.

Purpose and tasks of the research: The purpose of the dissertation is to study the demographic processes in the Republic of Azerbaijan, their impact on the labor market.

Used research methods: The dissertation research uses a systematic approach that allows the application of the best scientific ideas of economic theory to analyze the modern labor market in the context of the development of population reduction processes.

The information base of the research: Materials presented in monographs, articles from periodicals of local, foreign authors were used to show the main provisions of the dissertation research.

Restrictions of research: The lack of libraries in the study due to the global pandemic, the lack of access to some Internet resources due to the war in our country in the early days of the study limited the research.

The novelty and practical results of investigation: The study explored the national concept of labor market management, considered state programs on demographic and socio-economic development, effective socio-economic policy, labor market development models in non-standard conditions, studied methods and criteria for assessing the state of the labor market in the context of demographic processes.

Scientific-practical significance of results: The scientific value and practical significance of the research is determined by the relevance of the tasks.

Key words: demography, demographic processes, demographic development, employment, labor market

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
BƏT	Beynəlxalq Əmək Təşkilatı
BMİP	Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı
BMT	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
CEO	Chief Executive Officer (Baş icraçı direktor)
DSF	Dövlət Sosial Müdafiə Fondu
İİİ	İnsan İnkişafı İndeksi
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
PR	Public Relations (İctimaiyyətlə əlaqələr)
SSRİ	Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı
ÜDM	Ümumdaxili məhsul

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. DEMOQRAFİK PROSESLƏRİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI.....	13
1.1. Demoqrafik proseslərin sosial-iqtisadi mahiyyəti, onun növləri və amilləri...	13
1.2. Demoqrafik proseslərin dövlət tənzimlənməsinin konseptual-hüquqi əsasları	19
1.3. Demoqrafik proseslərin və əmək bazarının tədqiqinin nəzəri-metodoloji məsələləri.....	26
II FƏSİL. DEMOQRAFİK PROSESLƏRİN ƏMƏK BAZARINDA İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ	40
2.1. Respublikada demoqrafik proseslərin və əmək bazarının əsas istiqamətləri...	40
2.2. Regionlar üzrə əmək bazarında demoqrafik proseslərin mənfi təsirinin aradan qaldırılmasına dair tövsiyələrin işlənilib hazırlanması.....	55
2.3. Əhalinin azalması şəraitində əmək bazarının inkişafı üçün sosial-iqtisadi siyasət.....	65
III FƏSİL. DEMOQRAFİK PROSESLƏRİN ƏMƏK BAZARINDA DEMOQRAFİK TƏSİRLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ.....	69
3.1. Azərbaycan Respublikasında demoqrafik proseslərin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	69
3.2. Regionlarda əmək bazarının inkişafının stimullaşdırılmasının xarakterik xüsusiyyətləri	75
3.3. Əhalinin məşğulluq sahəsində demoqrafik proses mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi	81
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	88
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	91
Cədvəllərin siyahısı	97
Diagramların siyahısı.....	97

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Əhali - bəşər cəmiyyətinin əsas maddi tərkib hissəsi olan müəyyən ərazilərdə yaşayan insanların ümumi həyatının dərhal həyatının çoxalması proseslərində tarixən formalaşmış və daim yenilənir. Əmək sahəsi cəmiyyətlərin iqtisadi və sosial həyatının ən vacib və müxtəlif sahəsidir. Həm əmək bazarlarını, həm də onların birbaşa istehsalda istifadəsini əhatə edir. İşçi qüvvəsi bazarları və ya əmək bazarları təməl bir spesifikliyə malikdir - onların qurucuları birbaşa işçi qüvvələrinin daşıyıcısı kimi çıxış etməyən, eyni zamanda özünəməxsus bir xüsusiyyətə sahib olan canlı insanlardır: psixofizioloji, sosial, mədəni, dini, siyasi və s.

Demoqrafik proses digər sosial proseslərin təsiri altında inkişaf edir: iqtisadi, siyasi və digər. Öz növbəsində demoqrafik proses bütün digər sosial proseslərin gedişatına təsir göstərir. Məsələn, aşağı doğum nisbətləri cəmiyyətlərdə təqaüdçülərin faiz nisbətlərinin artmasına və ata və uşaq problemlərinin daha da artmasına səbəb olur. Müəyyən bir müddətdə doğum nisbətlərindəki dalğalanmalar əmək bazarlarındakı məşğulluq səviyyələrindəki müvafiq (və ya əks) dalğalanmalarda, cinayət nisbətlərində, təhsil müəssisəsinə qəbul olmaq üçün müraciət edənlər arasındakı rəqabətdə və s.özünü göstərir.

İqtisadi, siyasi və bir çox digər amillərin nəticəsi olaraq, demoqrafik vəziyyətə böyük dərəcədə təsir göstərən doğuş nisbəti prosesləri, sadə əhalinin çoxalma normasından kənara çıxaraq iqtisadi cəhətdən aktiv əhali sayının azalmasına səbəb oldu. Demoqrafik prosesin spesifikliyi ondan ibarətdir ki, ölkə əhalisinin yaş və cins quruluşu pisləşir, iqtisadi cəhətdən aktiv əhali sayı azalır, əməyin çoxalma prosesi pisləşir, az nüfuzlu və az maaşlı iş yerlərinin doldurulmasında çətinliklər yaranır və işçi qüvvəsinin idxalına ehtiyac yaranır. Real iqtisadi həyatda əmək bazarlarının dinamikasına bir sıra amillər təsir göstərir: doğum nisbətləri, əmək qabiliyyətli əhalinin artım sürəti, onun cinsi və yaş quruluşu, əmək qabiliyyətli əhalinin müxtəlif demoqrafik və etnik qruplarının iqtisadi fəaliyyət dərəcəsi, immiqrasiya prosesi və s.

Gənclər üçün gizli işsizlik qeydə alınmış işsizlikdən daha az təhlükəlidir, çünki ilk növbədə şirkətlərin qapılarının xaricində olma riski məhz onlardır. Bundan əlavə, məcburi boşluq, formalaşmamış şüur üzərində pozucu təsir göstərir. Aydın ki, bu kimi hallarda gənclərin əksəriyyəti əmək statuslarını sabitləşdirməyə çalışırlar, qazanclarını müxtəlif üsullarla itirmək ehtimalından qaçmağa çalışırlar. Son vaxtlar getdikcə artan gənclər tam hüquqlu təhsil almağı istədikləri sosial vəziyyətə və ən yüksək maddi şərtlərə, işsizliyə qarşı müəyyən zamanətlərə çatmaq üçün zəruri şərt hesab edirlər. Peşə təhsili keyfiyyətcə balanslaşdırılmış əmək tələbi və təklifini qoruyan əmək bazarı infrastrukturunun vacib bir elementinə çevrilir və bir çox cəhətdən gənclərin məşğulluq siyasətinin həyata keçirilməsi üçün tədbirlərin effektivliyini müəyyənləşdirir. Odur ki, peşə məktəblərində və orta ixtisas təhsili müəssisələrində ixtisaslı kadr hazırlığında azalma ilə tələbələrin ali məktəblərə qəbulu ildən-ilə artır. Yuxarıda göstərilənlərin seçilmiş mövzunun aktuallığını müəyyənləşdirir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Demografik proseslərin sosial-iqtisadi inkişafdakı rolu alimlər tərəfindən öyrənilmişdir: B. Uralis, A. Antonov, Kosov P və digərləri. Müxtəlif elmlərin nümayəndələri olan bu müəlliflər tədqiqatları ilə bazarda iş təklifinin formalaşmasının demografik aspektinin öyrənilməsinə öz töhfələrini vermişlər. Bu alimlərin bəzi tədqiqat nəticələri demografik vəziyyətin və ona təsir edən amillərinin təsnifatı, əmək bazarının inkişafının ssenari və modellərinin formalaşması, depopulyasiya proseslərinin müxtəlif dərəcədə təzahür etməsi şəraitində öyrənilməsi metodologiyası üçün zəmin yaratdı.

Azərbaycanda demografik proseslər və onların əmək bazarına təsiri Quliyev T., Muradov Ş, Əfəndiyev R.və digərlərin müxtəlif dövrlərdə apardıqları tədqiqatlarda öz əksini tapmışdır. Yuxarıda göstərilən tədqiqatlarda müəlliflər əmək bazarının inkişafı və fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini lazımi səviyyədə əks etdirmədilər, vəziyyətini qiymətləndirmə meyarları, regional aspekt və əhalinin azalması prosesləri kontekstində inkişafın əsas istiqamətləri zəif inkişaf etmişdir. Sadalanan nəzəri tədqiqatların heç biri mövcud iqtisadi inkişaf şərtləri və

Azərbaycandakı demoqrafik vəziyyətdəki əmək bazarını hərtərəfli başa düşməyə yetərli deyil. Bu, mövzunun seçilməsini və öyrənilməsini, dissertasiya tədqiqatının məqsəd və vəzifələrinin qoyulmasını əvvəlcədən müəyyənləşdirdi.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiya işinin məqsədi Azərbaycan Respublikasında demoqrafik proseslər və onların əmək bazarına təsiri məsələlərini öyrənməkdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün dissertasiya işində aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- Demoqrafik prosesinin sosial-iqtisadi mahiyyətini, onun növlərini və amillərini tədqiq etmək;
- Demoqrafik proseslərin dövlət tənzimlənməsinin konseptual-hüquqi əsaslarını araşdırmaq;
- Demoqrafik proseslərin və əmək bazarının tədqiqinin nəzəri-metodoloji məsələlərini öyrənmək;
- Respublikada demoqrafik proseslərin və əmək bazarının əsas istiqamətlərini göstərmək;
- Regionlar üzrə əmək bazarında demoqrafik proseslərin mənfi təsirinin aradan qaldırılmasına dair tövsiyələri işləyib hazırlamaq;
- Əhalinin azalması şəraitində əmək bazarının inkişafı üçün sosial-iqtisadi siyasətə nəzər salmaq;
- Azərbaycan Respublikasında demoqrafik proseslərin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;
- Regionlarda əmək bazarının inkişafının stimullaşdırılmasının xarakterik xüsusiyyətlərini tədqiq etmək;
- Əhalinin məşğulluq sahəsində demoqrafik proses mexanizmlərini təkmilləşdirmək yollarını müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın obyekt və predmeti: Bu dissertasiya işinin predmeti Azərbaycanda demoqrafik proseslərin əmək bazarına təsirinin tədqiqidir.

Tədqiqat obyekt Azərbaycan Respublikasında demoqrafik proseslərdir.

Tədqiqat metodları: Dissertasiya tədqiqatında, əhalinin azalması proseslərinin inkişafı kontekstində müasir əmək bazarını təhlil etmək üçün iqtisadi nəzəriyyənin ən yaxşı elmi fikirlərini tətbiq etməyə imkan verən sistemlik bir yanaşma istifadə olunur. İnkişaf etməkdə olan depopulyasiya prosesləri kontekstində əmək bazarının inkişafını öyrənməyə bu yanaşma bölgədəki demoqrafik vəziyyətin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə, demoqrafik keçid mərhələsini təyin etməyə və çoxalma proseslərinin mürəkkəbliyinə görə regional inkişaf proseslərini idarə etmə mexanizmini formalaşdırmağa imkan verir.

Tədqiqat, bölgədəki iqtisadi cəhətdən aktiv əhalinin yerləşmə xüsusiyyətlərinə və çoxalma proseslərinin baş verdiyi inzibati sərhədlər içərisində inkişaf amillərinə yönəlmiş Azərbaycanda azalma prosesləri kontekstində əmək bazarının inkişafını təhlil etmək üçün sistemli bir yanaşmadan istifadə edir. Sistemli yanaşma əmək bazarının sosial-iqtisadi quruluşunun miqyasını, mürəkkəbliyini qiymətləndirməyə, inkişaf elementlərinin dinamikasını müəyyən etməyə, demoqrafik və sosial-iqtisadi elementlər arasındakı əlaqəni qiymətləndirməyə imkan verir.

Əmək bazarının təhlilindəki situasiya yanaşması demoqrafik və reproduktiv davranışın qanunauyğunluqlarını, onların qarşılıqlı əlaqəsini və iqtisadi proseslərə və əmək bazarı şərtlərinə təsirini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Dissertasiya tədqiqatında demoqrafik amilin əmək bazarına təsirinin qiymətləndirilməsində situasiya yanaşması Azərbaycandakı demoqrafik vəziyyətin təhlili üçün ənənəvi vasitə kimi istifadə olunur.

Sosial-iqtisadi proseslərin dinamikasının müqayisəli təhlili Azərbaycan əmək bazarının inkişafındakı ümumi tendensiyaları və regional və ölkələrarası səviyyədə fərqli xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verdi. Əmək bazarı, araşdırılması üçün iqtisadi nəzəriyyə, demoqrafiya, statistika, sosiologiya və idarəetmə nəzəriyyəsinin kəsişməsində fənlərarası elmi yanaşma və tədqiqat metodlarından istifadə olunduğu ən mürəkkəb iqtisadi qurumlardan biridir. Rusiyada əmək bazarının öyrənilməsində belə bir fənlərarası metodologiyanın aktuallığı milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün yeni konsepsiyalarla əlaqədardır. Sistemli bir yanaşmanın situasiya yanaşması ilə birlikdə tətbiqi, əmək bazarının

inkişafındakı ümumi tendensiyaları əks etdirən, ölkənin əmək bazarının uzunmüddətli, davamlı inkişafının parametrlərini formalaşdırmaq üçün istifadə edilə bilən tədqiqat nəticələrini əldə etməyə imkan verir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya tədqiqatının əsas müddəalarını göstərmək üçün monoqrafiyalarda təqdim olunan materiallardan, yerli və xarici müəlliflərin dövrü mətbu orqanlarından məqalələrdən istifadə edilmişdir. Tədqiqat əsasnamələrə, istinad nəşrlərindən alınan rəsmi statistik məlumatlardan, statistik qurumların materiallarından, elmi seminar və konfransların materiallarından, Azərbaycanda demoqrafik vəziyyət və bu proseslərin əmək bazarına təsirinə əsaslanır.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqat işinin aparılmasında bütün dünyada yayılmış pandemiya səbəbindən kitabxanaların fəaliyyət göstərməməsi, tədqiqatın ilk günlərində ölkəmizdə baş verən müharibə səbəbindən bəzi internet resurslarının əlçatan olmaması tədqiqatın aparılmasını məhdudlaşdırmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqatın gedişində əmək bazarının idarə edilməsinin milli konsepsiyası öyrənilmiş, demoqrafik, sosial-iqtisadi inkişafa dair dövlət proqramları, effektiv sosial-iqtisadi siyasət və qeyri-standart şəraitdə əmək bazarının inkişaf modelləri nəzərdən keçirilmiş, demoqrafiya proseslərinin inkişafı kontekstində əmək bazarının vəziyyətini qiymətləndirmə metodları və meyarları tədqiq edilmişdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqatın elmi dəyəri və praktik əhəmiyyəti tapşırıqların aktuallığı ilə müəyyən edilir. Tədqiqatın elmi dəyəri əmək bazarının fəaliyyətinə təsir göstərən demoqrafik inkişaf qanunauyğunluqlarının qurulmasında, regional inkişaf siyasətinin formalaşmasında yadır. Dissertasiya tədqiqatının nəzəri müddəaları və nəticələri “İqtisadi nəzəriyyə”, “Regional iqtisadiyyat”, “Azərbaycanda müasir əmək bazarı”, “Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi” kurslarının formalaşdırılması üçün tədris prosesində istifadə edilə bilər.

I FƏSİL. DEMOQRAFİK PROSESLƏRİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Demografik proseslərin sosial-iqtisadi mahiyyəti, onun növləri və amilləri

“Demoqrafiya” termini Fransız alimi Axill (Aşil) Qiyar tərəfindən elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. 1855-ci ildə Parisdə “İnsan Statistikası Elementləri və ya Müqayisəli Demoqrafiya” kitabı nəşr olundu. Bu kitabda A. Qiyar demoqrafiyanı insanın təbii və sosial tarixi və ya əhalinin riyazi öyrənilməsi, dəyişiklikləri və fiziki, mülki, əqli və əxlaqi şərtləri kimi təyin etmişdir (ЛЫСЕНКО С.Н. 2013: с.5).

Demografika metodu, mövzunu öyrəndiyi xüsusi metodların məcmusudur, nəzəri təhlil, statistik ölçmə, praktik siyasət və elmi proqnozun müəyyənləşdirilməsinin vəhdətidir.

Nəzəri təhlil əhalinin öyrənilməsinə ümumi yanaşmaları müəyyənləşdirir və ilk növbədə aşağıdakıları təsdiqləyən dialektik metodu əhatə edir:

- Əhali daim hərəkətdədir, inkişaf edir, daxili ziddiyyətləri aradan qaldırır;
- İnkişaf düz bir xəttə deyil, spiral şəkildə baş verir, hər yeni tur əvvəlkindən daha yüksək inkişaf mərhələsində aparılır;
- İnkişaf kəmiyyət dəyişikliklərinin keyfiyyət dəyişikliklərinə keçid qanununa əsaslanan sıçrayış və sərhədlərdə baş verir;
- Əhalinin inkişafı dünya hərəkəti prosesi çərçivəsində universal qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılıqda baş verir.

İnsan cəmiyyətinin inkişafının böyük bir hissəsi, yüksək ümumi və uşaq ölümü, antisanitariya şəraiti çoxuşaqlı olma normalarını formalaşdırdı ki, bunların da bir hissəsi reproduktiv hadisələrin avtomatik gedişatına müdaxilə üçün mənfi sanksiyalar idi. Uşaqlara olan yüksək tələbat səbəbindən uzun müddətdir bilinən kontrasepsiya üsulları istifadə edilməmiş qalmışdır. Kontrasepsiya və indiki abortdan istifadənin qadağan edilməsi evlilik öncəsi münasibətlərin sosial tənzimlənməsi və evliliyə giriş ilə müşayiət olundu. Sənaye öncəsi cəmiyyətlərdə uşaqların mövsümi doğuşu faktları göstərir ki, insanlar geri çəkilmə davranışı

(cinsi abstinensiya) və laktasiya ilə əlaqəli kontrasepsiya istifadəsi ilə xarakterizə olunurlar. Reproduktiv davranış normaları illik iqtisadi dövr və orucla əlaqələndirilirdi.

Bu gün qlobal demoqrafik problemin əhəmiyyəti və əhəmiyyəti dünya iqtisadiyyatında, xüsusən də geridə qalan iqtisadiyyatları və inkişaf etməmiş sosial sahəsi bu böyüməni inkişaflarının xeyrinə çevirə bilməyən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sürətli artım təhlükəsini dərk edən bütün dövlətlər tərəfindən tanınır.

Bir ölkədəki və ya bölgədəki demoqrafik vəziyyət, nisbəti əhalinin sayını təyin edən bir neçə proses ilə xarakterizə olunur. Təbii və mexaniki (miqrasiya) artım göstəricilərinin cəmindən ibarət olan ümumi faizdən təsirlənir.

Əhalinin təbii çoxalması, insan nəsillərinin yenilənməsini və dəyişməsinə təmin edən doğuş, ölüm və təbii böyümə proseslərinin məcmusu kimi başa düşülür.

Məhsuldarlıq, müəyyən bir sosial mühitdə doğuşların tezliyi kimi bir nəsil təşkil edən insanların məcmuasında və ya nəsillər cəmində - əhali arasında kütləvi bir uşaq doğma prosesi olaraq təyin edilir.

Təbii məhsuldarlıq, reproduktiv dövrdə birbaşa müdaxilənin olmaması halında evlilik məhsuldarlığı kimi başa düşülür.

Ancaq təbii məhsuldarlıq yalnız bioloji bir fenomen hesab edilə bilməz. Təbii adlandırılarsa da, sosial cəhətdən də şərtlənir, çünki bu, evlilikdəki orta yaşdan, uzun müddət ana südü ilə qidalanma və digər davranış faktorlarının təsirindən asılıdır.

Kobud doğum nisbəti, mütləq doğum sayının bir müddət ərzində, ümumiyyətlə bir il ərzində orta əhaliyə nisbəti olaraq hesablanır.

Beləliklə, əhali artımının iqtisadiyyata təsirinin bəzi məqamlarını nəzərdən keçirək.

Birincisi, qeyd etmək lazımdır ki, say artımı daxili bazarda artıma səbəb olur. Bu amil, xüsusilə milli istehsalın gücləndirilməsinə zəmin yaratdığına görə adambaşına təbii ehtiyatların nisbətinin böyük olduğu inkişaf etməkdə olan və ya az məskunlaşan ölkələrdə təsirli olur.

İkincisi, əhalinin artması istehsal miqyaslı iqtisadiyyatların yaranmasına gətirib çıxarır ki, bu da yalnız bir insana lazımi minimum investisiyanı qoymağa imkan verir.

Üçüncüsü, əhali kütləsinin artması ilə tələb avtomatik olaraq böyüyür və kapital genişlənməsi də baş verir.

Dördüncüsü, əhalinin təkrar istehsalının böyüməsi (doğum nisbətinin artması səbəbindən artması şərti ilə) işçilərin ümumi sayında gənc işçilərin nisbətinin artmasını nəzərdə tutur.

Beşincisi, ölüm səviyyəsinin azalması səbəbindən əhalinin artması iqtisadi fayda deməkdir, burada uşaqların əmək yaşına qədər yaşaması və sonrakı əmək fəaliyyəti böyümələri, tərbiyələri, təhsilləri və s. ilə bağlı xərcləri kompensasiya edir. Altıncısı, demoqrafik vəziyyətin sabitliyinin qurulmasının psixoloji tərəfi qeyd edilə bilər.

Yuxarıda göstərilən demoqrafik inkişaf dəyərləri müsbət bir xüsusiyyət daşıyır, bununla yanaşı mənfi cəhətləri də var. Məsələn, qeyri-məhdud əhali artımı ilə iqtisadi mənbələr daxil olmaqla mənbələrin azlığı arasındakı əlaqənin həll olunmamış məsələsi.

Deməli, əhalinin təkrar istehsalının demoqrafik prosesləri istehlakçı və ya istehsalçı kimi çıxış edən əhali kütləsinin ölçüsü və quruluşuna təsir yolu ilə iqtisadi inkişafa təsir göstərə bilər; insan davranışının iqtisadi fəaliyyət üçün vacib olan digər cəhətləri haqqında; texnologiya və sosial münasibətlər haqqında; insan cəmiyyətinin tərəqqisi barədə insan fikri vasitəsilə.

Əhalinin yaş quruluşu, evlilik və demoqrafik siyasət kimi demoqrafik amillər çoxalmaya əhəmiyyətli təsir göstərir (Лысенко С.Н. 2013: с.8).

Əhalinin yaş quruluşu - əhalinin yaş qrupları və yaş qrupları üzrə bölgüsü.

Evlilik, kişi və qadın arasında cəmiyyət tərəfindən sanksiya və tənzimlənən, bir-birlərinə və övladlarına qarşı hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirən bir münasibət formasıdır.

Demoqrafik siyasət dövlətin əhalinin təkrar istehsal proseslərini tənzimləməyə yönəlmiş fəaliyyətidir.

Xam ölüm nisbəti, müəyyən bir müddət içindəki ölüm sayının, əhalinin həmin dövrdə yaşadığı şəxs-il sayına nisbətində bərabərdir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə ölüm nisbətlərinin azalmasına dair müxtəlif nümunələri qiymətləndirərkən bir neçə əsas məqam müəyyən edilə bilər.

Birincisi, ölüm nisbətində azalması yalnız əhalinin öz sağlamlıq vəziyyəti ilə maraqlandığı təqdirdə baş verir ki, bu da tibbi xidmət üçün şəxsi xərclərin artmasını və alkoqoldan asılılığın azalmasını nəzərdə tutur.

İkincisi, hökumət səhiyyə xərclərinin ÜDM-də mütləq göstəricilər də daxil olmaqla payını artırmalıdır.

Üçüncüsü, ölümün azalması demək olar ki, hər zaman səhiyyə sisteminin islahatı ilə üst-üstə düşdü.

Dördüncüsü, əhalidə sağlam həyat tərzinin yayılması kifayət qədər təsirli olur.

Demoqrafik inkişaf problemlərinin nəzərdən keçirilməsinin müxtəlif nöqtəyindən nəzərdən həyata keçirildiyini qeyd etmək vacibdir, eyni zamanda, klassik demoqrafik keçid nəzəriyyəsinin tətbiqi bir sıra ölkələrdə baş verən ömrünün azalması və ölüm nisbətində artması proseslərini izah etmir. Bu baxımdan ümumi demoqrafik metodlardan istifadə edərək hər bölgə üçün ixtisaslaşmış yerli nəzəriyyələri tətbiq etmək lazımdır. Ancaq unutmamalıyıq ki, ölümün demoqrafik dəyəri doğum nisbətində rolundan qat-qat aşağıdır, bu səbəbdən də doğum nisbəti ölkədəki demoqrafik inkişafın asılı olduğu aparıcı amildir.

Əhali hərəkətinin iki növü var: təbii və mexaniki (köç). Əhalinin adlanan iki hərəkət (dəyişmə) növündən ikincisi, mütəxəssislər son illərdə miqrasiya hərəkəti (bu, əhalinin ərazi boyu hərəkətidir), daha da asan - əhali miqrasiyası adlandırmağa üstünlük verirlər.

Əhalinin həyatı hərəkəti, doğum, ölüm, nikah və boşanmalar nəticəsində əhalinin sayında və quruluşunda davamlı dəyişiklikdir. Əhalinin təbii hərəkəti, dəyişmələrinin bütün demoqrafik proseslərlə sıx əlaqəsi sayəsində əhalinin yaş və cins quruluşundakı dəyişiklikləri də əhatə edir. Doğum, ölüm, evlilik, boşanma kimi hadisələrə tətbiq olunan “təbii” sözü, keçən əsrin statistikasından, insanın bioloji təbiəti ilə təməl olaraq təbii, bioloji olduğu kimi dəqiq şəkildə başa

düşüldükdə miras qalmışdır. Doğum, ölüm, nikah və boşanmalara təməl olaraq bioloji fenomen kimi baxma, xüsusən təbiət elmləri ilə məşğul olan alimlər arasında hələ də köhnəlməkdən uzaqdır (Кочев П.И. 2014: s.7).

Körpə ölümü, həyatın ilk ilində olan uşaqların ölümüdür.

Üstəlik, demoqrafik təhlükəsizlik milli təhlükəsizliyin ən vacib hissəsidir.

Demoqrafik təhlükəsizlik, əhalinin yaşı, cinsi və etnik parametrləri baxımından dövlətin bütövlüyünü, müstəqilliyini, suverenliyini və geosiyasi statusunu qorumaqdan ibarət olan milli maraqları ilə əlaqələndirərək işləməsi və inkişaf etməsidir.

Müasir əhali təkrar istehsalı tipi, bir insanın təbii amillərdən asılılığı azaldıqda sənaye iqtisadiyyatı üçün xarakterikdir. Eyni zamanda, ölümün məhdud sosial-iqtisadi amilləri ölüm nisbətinin yeni səviyyəyə keçməsinə, nəticədə fərqli bir doğum nisbətinə keçməsinə səbəb olur. Bunda əsas rol ailəyə, sosial-iqtisadi inkişafdakı yerini dəyişdirərək aiddir. Ənənəvi reproduksiya növündə istehsal funksiyasını yerinə yetirən kompleks ailələr olsaydı, rəşional çoxalmada əsas rolunu inkişafı əməyin fərqlənməsi, işçilərin ixtisas səviyyəsinin yüksəlməsi, şəhərləşmə, insanların məskunlaşması, həyat və iş və istirahət şəraitinin yaxşılaşdırılması ilə izah olunan ailədaxili, sənaye münasibətləri oynayır. ... Doğum nisbətini azalması qadınların istehsalatda məşğulluğunun artması, gənc nəsillərin özlərini erkən yaşda maddi faydalarla təmin etməyə yönəldilməsi, həmçinin şəhərləşmə və istehsal xüsusiyyətləri ilə əlaqəli fərdi miqrasiya proseslərinin güclənməsi kimi amillərlə əlaqədardır.

Əhali miqrasiyası, yaşayış yerinin əbədi və ya az-çox uzun müddət dəyişməsi ilə müəyyən ərazilərin sərhədləri boyunca insanların (miqrantların) hərəkəti kimi başa düşülür.

Miqrasiya növlərinə görə fərqlənir - xarici və daxili. Xarici miqrasiya mühacirətə bölünür - vətəndaşların öz ölkələrindən başqa bir ölkəyə daimi yaşayış və ya uzun müddətə getməsi və immiqrasiya - vətəndaşların başqa ölkəyə daimi yaşayış və ya uzun müddətli girişi (Кочев П.И. 2014: s.8).

Xarici əmək miqrasiyası ayrıca vurğulanır. Dövlətin ərazisində, xaricdə daimi

yaşayan insanların, habelə dövlət xaricində daimi yaşayan xarici vətəndaşların və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin qanuni əsaslarla ödənişli əmək fəaliyyətini həyata keçirmək üçün onun ərazisinə könüllü hərəkəti deməkdir; xarici əmək miqrasiyasının subyektləri (işçi miqrantlar), vətəndaşı olmadıqları vəziyyətdə pullu fəaliyyət göstərən, olmuş və ya məşğul olacaq şəxslərdir.

Daxili miqrasiya - əhalinin ölkə ərazisi boyunca hərəkəti. Daxili miqrasiya könüllü, məcburi və məcburi, geri qaytarıla bilən və geri dönməz ola bilər.

Miqrasiya axınları cəmiyyətin bir çox tərəfinə müəyyən təsir göstərir.

Dövlət səviyyəsində idarəetmə orqanlarının vəzifəsi miqrasiya axınlarını ölkənin antropogen resurslarını, ilk növbədə miqrantların kadr hazırlığı, təhsil və intellektual potensialı baxımından artırmaq üçün yalnız miqrantların deyil, həm də keyfiyyət xüsusiyyətlərinin məqbul olacağı şəkildə modelləşdirməkdir.

İnsan resurslarının doldurulmasının miqrasiya komponentinin istifadəsi miqrasiya siyasətinin qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsini, “miqrasiya infrastrukturu”nun yaradılmasını tələb edir. Bura ixtisasartırma, ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsi və ya dəyişdirilməsi, mənzil, işçi qüvvəsi, miqrantlar üçün sosial təminat, yeni gələnlərin əmək potensialından qanuni əsaslarla zərərinə deyil, ev sahibi ölkənin xeyrinə istifadə mərkəzləri şəbəkələri daxildir.

Daxili miqrasiyanı tənzimləmək üçün işçi qüvvəsinin ərazi hərəkətliliyini artırmaq üçün tədbirlər hazırlanmalıdır. Azərbaycanın qurucu qurumlarının həyati fəaliyyətini və iqtisadi inkişafını dəstəkləyən mexanizmlərə ehtiyacımız var.

Azərbaycanda demoqrafik problemlərin həllində əhalinin demoqrafik savadlandırılması, dövlət demoqrafik siyasətinin məqsədlərinə uyğun münasibətlərin formalaşdırılması vacibdir.

Effektiv bir demoqrafik siyasətin həyata keçirilməsi üçün bir çox şərtlər tələb olunur ki, bunlardan da dövlət tərəfindən maliyyələşmə vacibdir.

1.2. Demografik proseslərin dövlət tənzimlənməsinin konseptual-hüquqi əsasları

Son iyirmi ildə Azərbaycan Respublikası Hökuməti 1994-cü ildə dünyanın 179 dövləti, o cümlədən Azərbaycan tərəfindən təsdiq edilmiş Qahirə Proqramının müddəalarına uyğun olaraq, əhalinin inkişafı sahəsində bir sıra fəal hərtərəfli tədbirlər həyata keçirir. Qeyd etmək olar ki, Qahirə konfransı əyalətdə əhali və inkişaf məsələləri ilə bağlı siyasi qərarların qəbul edilməsinə yeni bir təkan verdi. Fəaliyyət Proqramını qəbul edərək, ölkə hökuməti insan amilinin inkişafına qoyulan investisiyaların, əhali üçün yeni fürsətlərin təmin edilməsinin və öz potensiallarını reallaşdırmalarının təmin edilməsinin sabit iqtisadi böyümənin və yüksək səmərəli inkişafın əsası olduğunu qəbul etdi. Qeyd etmək olar ki, konfransdan sonra Azərbaycan Respublikası Hökuməti əhali ilə bağlı problemlərin siyasi proqramlara və inkişaf strategiyasına daxil edilməsi ilə bağlı hərtərəfli bir metod əsas götürmüşdür.

1994-cü il Qahirə Beynəlxalq Əhali və İnkişaf Konfransı zamanı dünya ictimaiyyəti aktual əhali problemlərinin necə həll ediləcəyi barədə bir fikir birliyinə gələ bildi. Bütün iştirakçılar əhali anlayışının rəqəmlərə deyil, insanlara söykəndiyini qəbul etdilər. Vətəndaşların rifahı və qadınların gücləndirilməsi və gücləndirilməsi inkişafın əsas ölçüləri olaraq təyin edildi. Cinsi və reproduktiv sağlamlıq, eləcə də reproduktiv hüquqlar, həm bir sıra insan hüquqlarına giriş üçün, həm də sabit iqtisadi böyümə və davamlı inkişaf üçün əsas kimi konfrans iştirakçıları tərəfindən qəbul edildi və təsdiq edildi (http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr15_stanı_dalone_overview_ru.pdf).

Qahirə konfransından 22 il sonra dünya ölkələrində və xüsusən də Azərbaycanda davamlı iqtisadi böyümənin demografik cəhətlərinin aktual olduğu və tez-tez yeni məzmunla doldurulması simvolikdir.

Sonra, 6 sentyabr 1994-cü il tarixində Qahirədə bir mətbuat konfransında jurnalistlərə danışan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev qeyd etdi ki, "... mənim səfərimin əsas məqsədi Qahirədə keçirilən" Əhali və İnkişaf "mövzusunda beynəlxalq konfransda iştirak etməkdir. konfrans çox böyük və

qlobal bir mövzuya həsr olunmuş bir tədbirdir, bu gün və dünya xalqlarının gələcəyi ilə əlaqəli vacib məsələlərdən bəhs edir. Bu konfransdakı iştirakımdan məmnunam və inanıram ki, orada səslənən fikirlər Azərbaycan Respublikası üçün əlamətdardır. Prezidentin təyin etdiyi bu “əhəmiyyət” vektoru son 25 ildə ölkəmizdə qəbul edilmiş bir sıra rəsmi sənədlərdə öz əksini tapmışdır (http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/264/hdr_2003_en_complete.pdf).

Dövlət siyasəti milli dövlət maraqları əsasında qurulur. Demografik inkişaf səviyyəsi iqtisadi artım səviyyəsinə, dövlətin müdafiə qabiliyyətinə və milli maraqların təhlükəsizliyinə birbaşa təsir edir. Bu baxımdan əhali siyasətinə milli təhlükəsizlik sahəsində siyasi fəaliyyətin əsas elementi kimi baxmaq lazımdır. Milli təhlükəsizlik siyasətinin demografik cəhəti, ilk növbədə, vətəndaşların həyatının qorunmasını, habelə insan ömrünün artması, demografik çoxalmanın səmərəliliyi səviyyəsinin artması və demografik azadlıqların genişlənməsi ilə bir-biriylə əlaqəli olan təbii çoxalma proseslərini təmin etməkdir.

Demografik proseslərin sosial həyatın bir sıra aspektləri ilə sıx əlaqədə olmasının təsiri altında bu münasibət sosial-iqtisadi hadisələrin demografik proseslərə və bu səbəbdən də demografik proseslərin cəmiyyətdəki sosial-iqtisadi hadisələrə təsirinin təzahürü hesab edilir. Bu həqiqəti hər bir ölkəni sosial siyasətinin vacib və əsas tərkib hissəsi olan demografiya sahəsindəki siyasətin onun təməlini təşkil etməsi ilə iddia etmək olar.

Vurğulanmalıdır ki, Azərbaycan 1991-ci ildə müstəqillik qazandıqdan sonra ölkədə bir çox siyasi və sosial-iqtisadi islahatlar baş verdi ki, bu da dövlətdəki demografik inkişaf proseslərinə böyük təsir göstərdi, buna baxmayaraq ölkədəki bu təsirin xüsusiyyətləri mütəxəssislər tərəfindən hərtərəfli öyrənilmədi. Bu səbəbdən demografik proseslərin inkişafını proqnozlaşdırmaq mümkün deyildi. Buna görə də Azərbaycanda demografik vəziyyəti yaxşılaşdırmaq və dövlətin demografik siyasətinin istiqamətlərini müəyyənləşdirmək üçün Prezident H.Əliyevin 29 dekabr 1998-ci il tarixli, 51 N-li Sərəncamına uyğun olaraq demografik inkişaf konsepsiyası hazırlanmışdır.

09.12.1999 tarixli Prezidentinin 290 N-li qərarıyla “Azərbaycan

Respublikasının demoqrafik inkişaf konsepsiyası” təsdiq edilmişdir. Bu vəziyyətdə bu konsepsiyanın ilk növbədə Azərbaycanın milli maraqları nəzərə alınmaqla hazırlanması xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan 1999-cu ildə MDB dövlətlərinin arasında ilk dəfə demoqrafik inkişaf konsepsiyasını formalaşdıraraq təsdiq etmişdir (http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/264/hdr_2003_en_complete.pdf).

O dövrdə Azərbaycanda demoqrafik inkişaf sahəsindəki vəziyyət mənfi xüsusiyyətlərə, xüsusən də səhhətinin pisləşməsinə, doğuş səviyyəsinin aşağı düşməsinə, vətəndaşların yüksək ölüm nisbətinə (xüsusən əmək qabiliyyətli yaşda), proqnozlaşdırılan ömrün aşağı səviyyəsinə, ana və uşaq ölümlərinin yüksək səviyyəsinə və azalmaya səbəb olmuşdur. Əhali artım tempi və s. Ümumiyyətlə, həmin çətin dövrdə ölkədəki demoqrafik vəziyyətin kəskinləşməsinə təsir göstərən amillər aşağıdakı kimi təyin oluna bilər:

- Bazar münasibətlərinə keçid və 1988-1995-cı illər arasında dövlətdə yaranması səbəbindən başlıca sosial-demoqrafik qrupları və təbəqələri təmsil edən əhalinin əhəmiyyətli bir hissəsinin həyat keyfiyyətində və səviyyəsində azalma. Sosial-iqtisadi böhran, habelə əhalinin kəskin dərəcələndirilməsinin ortaya çıxması;

- Ermənistan silahlı qüvvələrinin hərbi təcavüzü, ölkə ərazilərinin təxminən 20%-nin işğalı, bir milyona yaxın qaçqın və məcburi köçkün olması, işğalçılar tərəfindən işğal olunan ərazilərdə 300 mindən çox iş yerinin məhv edilməsi səbəbindən əhalinin ölüm nisbətində artması; respublika vətəndaşlarının yüksək xəstələnmə nisbəti;

- Ekoloji tarazlığın pozulmasına gətirib çıxaran faktların artması və bu cür hərəkətlərə kifayət qədər nəzarət edilməməsi;

- Əhalinin kifayət qədər sağlam həyat tərzini və təbliğatının aşağı səviyyəsi;

- Ölkədə miqrasiya proseslərinə nəzarət və tənzimləmə sisteminin olmaması;

- Demoqrafik inkişaf sahəsində dövlət siyasət proqramlarının olmaması.

O dövrdə Konsepsiyanın təsdiqlənməsi faktının əhəmiyyəti və aktuallığı həm də ondan irəli gəlir ki, yuxarıda göstərilən amillər gələcəkdə nəzərə alınmırsa,

respublikanın demoqrafik inkişafının qeyri-sabit vəziyyətini daha da gərginləşdirmək mümkün olmayacaq, həm də Azərbaycandakı sosial-iqtisadi vəziyyətə ümumi mənfi təsir və nəticədə, ölkənin milli təhlükəsizliyinə mənfi təsir ([http:// legalacts.az/Ru/document/3261/28704](http://legalacts.az/Ru/document/3261/28704)).

Konsepsiyanın vaxtında qəbul edilməsi faktı bu gün respublikada demoqrafik vəziyyətin yaxşılaşmasına və keçid dövrünün mənfi nəticələrinin hamarlanmasına səbəb oldu.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyev demoqrafik siyasətin aktuallığını və əhəmiyyətini aydın şəkildə başa düşdüyü üçün “Azərbaycan Respublikasında demoqrafiyanın və əhalinin inkişafı sahəsində Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında” 11.11.2004-cü il tarixli 517 nömrəli Sərəncamı imzaladı. Azərbaycanda dövlətin sosial-iqtisadi strategiyasının müddəalarına uyğun olaraq demoqrafik proseslərin inkişafına, vətəndaşların orta ömür müddətinin artırılmasına, anaların və uşaqların sağlamlığının yaxşılaşdırılmasına, ailələrin möhkəmlənməsinə və miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsinə nail olmaq (http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr15_standalone_overview_ru.pdf).

Bu Sərəncamın bəndlərinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya Proqramı (2006-2008) işlənib təsdiqlənmiş, tədbirlərin dərhal həyata keçirilməsini tələb edən respublikada baş vermiş miqrasiya proseslərinin təhlil edilməsi əsasında demoqrafik inkişafın gələcək prioritet istiqamətləri göstərilmişdir (<http://migration.gov.az/images/pdf/a3720661d571fe6381870b2a4eac5b23.pdf>).

Prezidentin 25 iyul 2007-ci il tarixili 1575 N-li Fərmanına müvafiq olaraq “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya Proqramı (2006-2008)” təsdiq edilmişdir ([http:// www.trend.az/news/politics/2134434.html](http://www.trend.az/news/politics/2134434.html)).

Növbəti mərhələ Prezident tərəfindən “Azərbaycan Respublikası Dövlət Miqrasiya Xidmətinin yaradılması haqqında” 560 sayılı Fərmanın 19.03.2007-ci il tarixli imzası idi. SMS miqrasiya məsələləriylə əlaqədar dövlət siyasət proqramlarının həyata keçirilməsindən, miqrasiya proseslərinin idarə edilməsi,

tənzimlənməsi və proqnozlaşdırılması mexanizminin hazırlanmasından və bu sahədə uyğun dövlət strukturlarının işinin əlaqələndirilməsindən məsuldur.

Şübhəsiz ki, hazırda iqtisadi inkişafın yolunda olan və Şərqlə Qərbi birləşdirən geostrateji tranzit vektorlarının, fərqli sivilizasiyaları və mədəniyyətləri birləşdirən global enerji proqramlarının əsas qarantına çevrilən Azərbaycanda miqrasiya prosesləri üzərində dövlət nəzarəti, hər şeydən əvvəl, baxımından əhəmiyyətlidir. milli təhlükəsizliyin hərtərəfli təminatı.

Bu aktualıq, ilk növbədə, respublikanın bol təbii ehtiyatlara sahib olması, inkişaf potensialı, əlverişli coğrafi şərait, habelə beynəlxalq hüquq normalarını ən açıq şəkildə pozan Ermənistanın təcavüzkar hərəkətləri ilə toqquşması və çətin hərbi şəraitdə uzun müddət qalması ilə əlaqədardır. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, respublikanın nəticələrini uzun müddət aradan qaldıracağı respublikadakı demoqrafik vəziyyətə güclü mənfi təsir göstərmişdir.

Çıxışlarından birində məcburi köçkün ailələri üçün evlərin açılış mərasimində Prezident İ.Əliyev bildirdi: “Dünyanın bir çox ölkəsində qaçqın və köçkün problemi var ... Ölkənin əhalisinə əsasən Azərbaycanda ən çox qaçqın və köçkün var ... Bu həqiqətən böyükdür problem. Bununla birlikdə, biz bu problemi həll edirik və həll edəcəyik ... İndi dövlətin imkanları var və ən əsası dövlət siyasəti var. Dövlət siyasətinin mərkəzində Azərbaycan vətəndaşı durur” (<http://www.trend.az/news/politics/2134434.html>).

Yuxarıda göstərilənlərə uyğun olaraq, son on ildə Azərbaycanda respublika hökuməti 90-cı illərin mənfi demoqrafik təzahürlərinin sistematik şəkildə aradan qaldırılmasında bir sıra ardıcıl, məqsədyönlü və rəşional tədbirlər həyata keçirmişdir. XX əsr və təsirli bir demoqrafik siyasətin yaradılması.

2014-cü ilin sentyabrında, BMT-nin Baş Asambleyasının Əhali və İnkişaf üzrə Beynəlxalq Konfransla əlaqədar gələcək fəaliyyətlərə həsr olunmuş 29-cu xüsusi sessiyasında çıxışı zamanı Azərbaycanın əmək və əhalinin sosial müdafiəsi naziri S.Müslümov bir dövlətin demoqrafiya və əhalinin inkişafı sahəsində proqram (2014-2025-ci illərdə) (www.mlsp.gov.az/az/pages/373). Bu proqramın layihəsi Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin

vəb saytına daxil olmaq üçün açıqdır

(<http://migration.gov.az/images/pdf/77709e66d8c54458ed5e193a7aec069e.pdf>).

Həyata keçirilmiş tədbirlər və həyata keçirilmiş islahatların nəticəsində Azərbaycan ən qısa müddətdə BMT-nin insan inkişafı baxımından reytingində 188 ölkə arasında 78-ci yeri tutaraq “insan inkişafı yüksək səviyyədə olan” dövlətlər kateqoriyasına düşdü. Xüsusilə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramının sifarişi ilə müstəqil beynəlxalq ekspertlər tərəfindən hazırlanmış 2003-cü il üçün İnsan İnkişafı Hesabatına görə, İnsan İnkişafı İndeksində (İİİ) görə, Azərbaycan 89-cu yerdə qərarlaşmışdır. BMT-nin hesabatlarına görə, 11 il ərzində Azərbaycan 2003-cü ildəki 89-cu mövqedən 2014-cü ildə 78-ci mövqeyə 11 pillə qalxmağı bacardı.

SSRİ-də uzun müddət qaldıqdan sonra müstəqillik qazanan müstəqil Azərbaycanın demoqrafik siyasətinin yaradılması və inkişafı tarixinə ekskursiyanın nəticələrini yekunlaşdıraraq qeyd edilməlidir ki, hər hansı bir dövlətin iqtisadi sisteminin və dünya iqtisadiyyatının inkişafı ümumilikdə demoqrafik proseslərin inkişafının effektivliyi ilə müəyyənləşdirilir. Ayrı-ayrı dövlətlərdə və bölgələrdə yaradılan demoqrafik vəziyyət, işçi qüvvəsinin iqtisadiyyata cəlb olunmasının effektivliyi ilə bağlı vəziyyət, müəyyən dərəcədə iqtisadi və siyasi qüvvələrin müəyyən bir bölgə və bütövlükdə dünya miqyasında uyğunlaşmaqda olan dövləti və onların iqtisadi və sosial inkişaf imkanlarını müəyyənləşdirir.

Müasir dünya düzəninə çətin şərtlərdə insan potensialı iqtisadi böyümənin ən vacib amilidir, çünki bu prosesə cəlb olunma və inkişaf mənbələrinin bütün həcmindən səmərəli istifadə olunmasından asılıdır. Hər hansı ölkənin milli sərvətinin bütün elementlərinin kompleksində əsas əhəmiyyət kəsb edən insan potensialıdır. Dünya Bankına görə, inkişaf etmiş ölkələrdə insan kapitalı, ölkənin insan potensialının iqtisadi ifadəsi şəklində, bütün milli sərvətlərin 68-76% -ə çatır. Başqa sözlə, milli sərvətin əsas payı insanlardadır.

Xüsusilə, iş qabiliyyətli əhalinin məcmu quruluşunda nisbəti yüksək olan dövlətlərdə iqtisadi artımda əhəmiyyətli bir amil rolunu oynaya bilən, ancaq təhsil və məşğulluq sahəsində təsirli bir dövlət siyasətinin formalaşdırılması və həyata

keçirilməsi vəziyyətində bir demoqrafik “fırsət pəncərəsi” meydana çıxır. Ötən əsrin dünya praktiki təcrübəsi göstərir ki, bəzi dövlətlər (əsasən XX əsrin 1965-1990-cı illərində Asiya) iqtisadi bir sıçrayış üçün demoqrafik imkanlarından uğurla istifadə edə bildilər, digər dövlətlər (eyni zamanda Latin Amerikası) fürsəti qaçırdı. Çin, Cənubi Koreya, Tayvan və digər ölkələrin müvəffəqiyyəti, ölkənin demoqrafik potensialının və insan kapitalının inkişafı sahəsindəki tədbirlərin tətbiqi barədə düşünülmüş siyasətinin nəticəsidir.

Bu gün Azərbaycan əhalinin yaş tərkibi baxımından nisbətən əlverişli şəraiti olan bir ölkədir. Cümhuriyyət ən fəal əhali qruplarının - əmək qabiliyyətli yaşda olan insanların, ana yaşındakı qadınların sayını və nisbətini artırmaq üçün əlverişli bir mərhələdədir. Bu səbəbdən də ölkədəki demoqrafik proseslərin iqtisadi inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması məsələləri, habelə insan inkişafı sahəsindəki proqramların effektivlik dərəcəsi aktuallaşır.

Odur ki, Azərbaycan Prezidenti Administrasiyasının rəhbəri, akademik R.Mehdiyev 2015-ci ildən sonrakı dövr üçün davamlı İnkişaf Məqsədlərinə dair Azərbaycan hökuməti ilə BMT arasında aparılan milli məsləhətləşmələrdən sonra keçirilən konfransdakı çıxışı çərçivəsində “... 2015-ci ildən sonrakı dövrdə insan kapitalı Azərbaycanın inkişafının əsasını təşkil edəcəkdir. Bu o demək deyil ki, Azərbaycan enerji dövləti kimi əhəmiyyətini itirəcəkdir. Əksinə, yeni inkişaf təməllərini müəyyənləşdirərək Azərbaycan iqtisadiyyatını müasir dünyanın tələblərinə və çağırışlarına cavab verən bilik və yeniliklərə əsaslanaraq inkişaf etdirəcəkdir”.

Prezident Administrasiyası rəhbərinin sözlərinə görə, Azərbaycanın əsas sərvəti yüksək mədəniyyətə və intellektual səviyyəyə malik olan xalqdır. “Azərbaycanda humanistliyi ilə formalaşan iqtisadi model sosial bazar və insan kapitalı konsepsiyasına, bilik iqtisadiyyatı fəlsəfəsinə, genişlənməsinə, davamlı inkişaf prinsiplərinə və maraqların uyğunlaşdırılmasına yönəlmişdir.” Dedi. Mehdiyev, həmçinin Azərbaycanın Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri üzrə Milli Müşavirələrin icrası üçün seçilmiş 80 dövlətdən biri olduğunu bildirdi. Prezidentin təşəbbüsü ilə qəbul edilmiş “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf

Konsepsiyası ilə BMT-nin Davamlı İnkişaf Məqsədləri arasındakı yazışmalar respublikanın qlobal çağırışlar və meylləri nəzərə alaraq inkişaf prosesini qurduğunu göstərir. “2015-ci ildən sonra Azərbaycan dövlətinin Minilliyin İnkişaf Məqsədləri çərçivəsində qazandığı uğurlar onu daha da irəliyə aparacaq” dedi.

1.3. Demoqrafik proseslərin və əmək bazarının tədqiqinin nəzəri-metodoloji məsələləri

Demoqrafik ədəbiyyatda fərqlənməsini məqsədəuyğun hesab etdiyimiz üç əlaqəli, lakin birmənalı olmayan terminlərdən istifadə olunur - bunlar “demoqrafik proseslər”, “demoqrafik vəziyyət”, demoqrafik inkişaf “dır.

“Demoqrafik proseslər” dedikdə əhalinin bütöv bir şəkildə çoxalması və ya məhsuldarlıq və ölüm nəticəsində onun miqdarının dəyişməsi nəzərdə tutulur. Fikrimcə, “demoqrafik proseslər” geniş miqyaslı, “hər şeyi əhatə edən” bir termdir, məsələn, dünyada, ayrı bir ölkədə və ya ayrı bir böyük bölgədə makro proseslərlə daha çox əlaqələndirilir. Bu demoqrafik problemlərin makro nəzəriyyəsi nöqtəyi-nəzərindən təhlili üçün uyğun bir termdir (Короленко А.В., 2014: s.79).

“Demoqrafik vəziyyət” müvəqqəti bir məna daşıyır, demoqrafik proseslərin və əhalinin müəyyən bir anda və ya nisbətən uzun bir müddətdəki quruluş vəziyyətidir. Bu termin, müəyyən zaman çərçivələri ilə məhdudlaşan demoqrafik hadisələrlə və daha çox - tədqiqatçı tərəfindən nəzərdən keçirilmiş vaxtda baş verənlərlə (“müasir demoqrafik vəziyyət”), məsələn, 2000-ci illərin əvvəllərində demoqrafik çoxalma sahəsində inkişaf etmiş vəziyyətlə əlaqələndirir. Hər iki termin (“demoqrafik proseslər”, “demoqrafik vəziyyət”), əsas fərqlərinə baxmayaraq, tədqiqatçının dinamik ilə deyil, demoqrafik statika ilə məşğul olduğunu göstərir. “Demoqrafik inkişaf” kateqoriyası, birincisi, dinamizmin süjetini ehtiva edir, ikincisi, həm geriyə, həm də demoqrafik hadisələrin mümkün perspektivinə uyğun olaraq kontekstdə işləyə bilər. Bu terminə yerli demoqrafik ədəbiyyatda nadir hallarda rast gəlinir və istifadə edildiyi təqdirdə şərh olmadan öz-özünə kifayətdir. Demoqrafik inkişafı müəyyən bir müddətdə gələcək proqnoz

daxil olmaqla müəyyən bir bölgədəki demoqrafik proseslərin dinamikası kimi başa düşürük.

Tədqiqatçılar demoqrafik proseslərə (müəyyən bir ölkənin demoqrafik inkişafına) üç amil qrupunun təsir etdiyini aşkar etdilər:

1) Uzunmüddətli, global modernləşmə dəyişiklikləri;

2) Daxili demoqrafik keçid modelinin xüsusiyyətlərini əvvəlcədən müəyyənləşdirən, iyirminci əsrin sovet tarixinə xas olan orta müddətli və əhalinin yaş quruluşunda bir iz buraxdı;

3) İslahatlar və son on ildəki böhranın gətirdiyi qısamüddətli.

Demoqrafik inkişaf problemlərinə həsr olunmuş elmi ədəbiyyatda nəşrlərin əhəmiyyətli bir hissəsi demoqrafik proseslərin səbəbiyyətinin öyrənilməsinə cəmlənmişdir. Dünyanın, xüsusi ölkələrin demoqrafik inkişafının xüsusiyyətləri və meyllərini izah etmək üçün müxtəlif nəzəriyyələrdən (iqtisadi məhsuldarlıq nəzəriyyəsi, uşaqların “dəyər” və “qiyməti” nəzəriyyəsi, demoqrafik keçid nəzəriyyəsi və s.) istifadə olunur (Медков В.М. 2014: с.332).

Mövcud demoqrafik inkişaf nəzəriyyələrinin üç elmi yanaşmaya (tarixi və təsviri, texniki və iqtisadi, sosial-psixoloji) əsaslandığı ümumiyyətlə qəbul edilir. Texniki-iqtisadi yanaşmada nisbətən müstəqil və ya şərti olaraq müstəqil olaraq iki növ ayrılmalıdır - iqtisadi və texnokratik yanaşmalar, baxmayaraq ki, iqtisadi artımın keyfiyyətə yeni səviyyəsinə keçid elm və texnikanın inkişafı, maddi nemətlər istehsalında əldə etdikləri nailiyyətlərin tətbiqi ilə bağlıdır. Demoqrafik keçidin bu və ya digər mərhələsi / mərhələsi yeni bir cəmiyyət tipinə (ənənəvi, sənaye, post-sənaye) uyğundur.

İqtisadi yanaşma demoqrafik proseslərin iqtisadi amildən asılılığının tanınmasından gəlir. Klassik iqtisadi yanaşma iki əks nəzəri mövqeyə söykənirdi. Birincisinə görə həddindən artıq məhsuldarlıq iqtisadi inkişafın əyləcidir və dövlətdə yoxsulluq mənbəyidir. Bu fikir T.R.Maltus (“Əhalinin Qanunu üzrə Təcrübə” kitabında, London, 1798) və daha sonra Maltusçuluq kimi konseptuallaşdırılmışdır, onun mahiyyəti ən ümumi şəkildə aşağıdakılara qədər qaynaqlanır: hesaba görə dolanışıqların artması ilə bəşəriyyətin hədsiz dərəcədə

böyüməsi əhalinin təbii qanunu ; bu səbəbdən əhalinin sürətli artımı yoxsulluğun əsas səbəbidir; dolanışıqın artması əhalinin artması ilə müşayiət olunur və yalnız böyük təbii və sosial fəlakətlər (müharibələr, təbii fəlakətlər, epidemiyalar və s.) bu prosesə maneə yarada bilər. Dəyişdirilmiş Maltuzian (neo-Maltuzian) yanaşmasının tərəfdarları (H. Beşlou, H. Leybenşteyn, R. Nelson, E. Felps və s.) yüksək əhali artım templərinin yaşayış səviyyəsini azaltmasını qeyd edirlər (Мальтус Т. 2010: с.486). Bu yanaşma indi Çin də daxil olmaqla bir neçə ölkədə əhali idarəçiliyi / ailə planlaşdırılması siyasət proqramlarında istifadə olunur.

İkinci nəzəri mövqeyə uyğun olaraq əhali artımı, maddi nemətlər istehsalında yeni texnologiyaların tətbiqi ilə yanaşı, yeni mənbələrin kəşfi iqtisadi artımın əsas amilidir, çünki əhali iqtisadi inkişafın ekzogen amili kimi tanınır (R.Harrod, E. Domar).

İqtisadi məhsuldarlıq nəzəriyyəsinin iki yolu var - makroiqtisadi və mikroiqtisadi.

Makroiqtisadi məhsuldarlıq nəzəriyyəsinin 1960-cı illərdə formalaşmış müxtəlif versiyaları (E. Huver, Q. Bekker, R. İsterlin, A. Koul, R. Nelson, H. Leybenşteyn, E. Felps və s.) aşağıdakı kimidir: işçi qüvvəsi əhali ilə mütənasibdir; əhali artım templəri əvvəlcə artır, sonra sabitləşir, adambaşına gəlir artır; adambaşına qənaət gəlir ilə bərabər artır; əhali artımı gəlir və investisiya səviyyəsi ilə əlaqələndirilir; əhalinin ölüm göstəriciləri əhalinin adambaşına düşən gəlir səviyyəsindən asılıdır, ancaq müəyyən bir dəyərə çatana qədər, sonra ölüm nisbətində təsiri azalır.

Q. Bekker, fərqli sosial vəziyyəti və gəlir səviyyəsi olan ailələrdə uşaqların ideal və həqiqi sayı ilə bağlı apardığı tədqiqat materiallarına əsaslanaraq mahiyyəti belə olan “məhsuldarlıq iqtisadiyyatı” nın əsaslarını formalaşdırdı. İqtisadi inkişaf müddətində insanın vaxtının qiyməti artdığından, sonuncusu maddi amillərlə yanaşı ailənin və fərdin rifahının müstəqil amilinə çevrilir. Nəticədə, hər bir uşağın ailə üzvlərinin (xüsusən anadan) vaxtını alması, məhsuldarlığın azalmasının əsas səbəbi olan “marginal faydasını” obyektiv şəkildə azaldır. Eyni zamanda, iqtisadi tərəqqi, uşaqların ictimailəşməsinin keyfiyyətinə əlavə, davamlı olaraq artan

tələblər qoyur və xərclərin artmasına təkan verir. Beləliklə, həm bütövlükdə cəmiyyət səviyyəsində, həm də ayrı bir ailə (ev) səviyyəsində “insan kapitalı”nın miqdarı və keyfiyyəti arasında alternativ bir seçim var (Becker G. 2013: p.645).

Q. Bekker ailənin reproduktiv fəaliyyətini bir növ istehlakçı davranışı, uşaqları isə “spesifik davamlı məhsul” hesab edirdi. Ailənin gəliri ilə evlilik məhsuldarlığının həqiqi səviyyəsi arasındakı tərs əlaqəni əsaslandırdı. Q. Bekkerin iddia etdiyi kimi, az gəlirli bir ailə və yüksək gəlirli bir ailə əslində uşaq şəklində “qeyri-bərabər mallar” əldə edir. Bekkerin analizi, məhsulun və ya ilkin malların, satıla bilən malların, vaxtın və uşaqların xərclərini əhatə edən sağlamlıq, qida və əyləncə olduğu mal-məhsul şərtlərinə əsaslanır. Gəlirin artması və ya malların ucuzlaşması ilə bir uşağın qiyməti nisbətən aşağı düşəcək və uşaq sayını artırmaq ailə üçün faydalı olacaqdır. Bu o deməkdir ki, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş və gəlir səviyyəsi daha yüksək olan ölkələrdə əhalinin təbii artım tempi sürətlənə bilər. Lakin bu heç vaxt olmayıb.

Q. Bekkerin demoqrafik inkişafın iqtisadi nəzəriyyəsi R.İsterlin tərəfindən inkişaf etdirilmiş və təkmilləşdirilmişdir. Ailə davranışında iqtisadi rəşionalizm prinsipini dəstəkləyərək, “uşaqların daimi dəyəri” konsepsiyası əvəzinə real və potensial ailə gəlirlərinin dalğalanmalarından (ananın qazancındakı mümkün dəyişiklikləri nəzərə alaraq) asılı olan “uşaqların nisbi dəyəri” kateqoriyasını təqdim etdi (Bekker Q., 2003). Bu yanaşma əsasında R.İsterlin, tanınmış məhsuldarlıq dalğalanmaları nəzəriyyəsinə irəli sürdü, buna görə iyirminci əsrdə “körpə bumu” - məhsuldarlığın artması dövrü ilə nəticələnməli idi. Gənc yetkinlərin maddi tələblərinin səviyyəsinin əsasən valideyn ailələrindəki həyat təcrübələri ilə formalaşdığına inanırdı. Onların reproduktiv davranışları (övladlarının sayı) gələcək real gəlirlərinin gözləntiləri ilə nə qədər üst-üstə düşəcəyi ilə müəyyənləşdirilir (istək səviyyələrindən daha yüksək, bərabər və ya aşağı olacaq). Bir insanın həqiqi gəliri, iddialarının səviyyəsindən 1940-1950-ci illərdə olduğu kimi daha yüksək olduğu zaman bu, evlilik və məhsuldarlığın artmasına təkan verir. Əks təqdirdə, real gəlir gözləniləndən aşağı olduqda, qadın məşğulluğu artır və doğum nisbəti buna görə azalır. R. İsterlin, firavanlıq dövründə

və ilk “körpə bumu” nda doğulan böyük nəsillərin məhsuldarlığı məhdudlaşdıracağını ehtimal edirdi. İstəklərin səviyyəsi məhz onların uşaqlarında, daha aşağı olacaq və sayı isə nisbətən daha az, əks halda, daha yaxşı şərtlərdə özlərini tapacaqlar. Buna görə bu gənclər, R. İsterlinə görə 1990-cı illərdə başlamalı olan ikinci “körpə bumu” na səbəb olacaqlar. Ancaq bu baş vermədi.

A.Karlsonun da qeyd etdiyi kimi, R.İsterlin nəzəriyyəsi, II Dünya Müharibəsindən sonra ABŞ-da məhsuldarlığın şərində üstünlük təşkil etmişdir. Eyni zamanda, onun proqnozları 1964-cü ilə qədər doğru qaldı, bundan sonra doğum nisbəti Avropa, Şimali Amerika və Avstraliyada sürətlə artaraq yenidən düşməyə başladı. Bu, həm sosialist ölkələrində, həm də demokratik kapitalizm ölkələrində eyni şəkildə baş verdi. Məhsuldarlığın azalması misilsiz bir rifah və iqtisadi böyümə dövründə başladı və 1970-ci illərdəki stagflyasiya sayəsində 1980-ci illərdə davam etdi (Carlson A. 2013: p.290).

Beləliklə, məhsuldarlığın öyrənilməsinə iqtisadi yanaşma sosial-psixoloji amillərin, mənəvi və psixoloji ehtiyacların, dinin, milli ənənələrin qiymətləndirilməməsi ilə əlaqələndirilir.

İqtisadi determinizmə əsaslanarsa da, daha rəasional bir konsepsiya, doğuşun iqtisadi və sosial-psixoloji motivasiyasına dair tədqiqatları birləşdirməyi təklif edən Amerika demografı T. Espenşeyd tərəfindən hazırlanmışdır. Bir qədər əvvəl həmyerlisi H. Leybenşteyn məhsuldarlıq təyini analizinə uşaqlıq normaları da daxil olmaqla sosial davranış normaları anlayışını daxil etdi.

H. Leybenşteyn, iqtisadi və demografik inkişaf konsepsiyasını inkişaf etdirdi, ona görə iki növ tarazlıq mümkündür - “aşağı səviyyəli tələ” və ya “az dayanıqlı tarazlıq” (durğunluq), yalnız minimum yaşayış təmin edən geri iqtisadiyyat üçün xarakterik və gələcək böyümənin başlanğıcına meyilli qeyri-sabit tarazlıq. Ölüm və gəlir arasında tərs bir əlaqə var: yüksək əmək haqqı, daha keyfiyyətli qida, mənzil, səhiyyə, daha yüksək gəlirlə əlaqələndirilir və ölümün azalmasına səbəb olur; eyni zamanda, müəyyən bir vaxta qədər ailənin genişlənmə tendensiyası üstünlük təşkil edir, bundan sonra gəlirin daha da artması ilə doğum nisbəti azalır (Leibenstein H. 2007: p.74-75).

E. Felps, sosial rifahın adambaşına düşən məhsuldarlıqdan və istehlakdan asılı olduğu “böyümənin qızıl qaydasını” və ya “qızıl yığım qaydasını” çıxardı (artan əhali kapital dövriyyəsinin intensivliyini təsir edir).

Əhalinin təkrar istehsalına iqtisadi yanaşmaya görə (“xərclər-fayda” nöqtəyindən), doğuşa nəzarət proqramlarına (yəni doğum səviyyəsinin azaldılmasına yönəldilmiş investisiyalar) qoyulan investisiyalar ənənəvi sahələrə (sənaye, nəqliyyat, suvarma) qoyuluşlardan 100-500 dəfə daha sərfəlidir ... Məsələn, doğuş nisbətindən az inkişaf etmiş ölkələrdə adambaşına düşən gəlirin artdığını sübuta əsaslanan A. Koul - E. Huver tərəfindən doğum nisbətindən dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin iqtisadi və demografik modeli belədir. Bu model 1950-ci illərdə Hindistandakı demografik vəziyyət üçün hazırlanmışdır. A.Koul və E. Huver, aşağı gəlirli ölkələrdə əhali artımı və iqtisadi inkişaf (1958) adlı kitablarında Hindistanın iqtisadi çətinliklərini məhsuldarlığın azalması halında cəmiyyətin “xalis iqtisadi qazanclar” alacağını iddia edərək, yüksək məhsuldarlıq nisbətləri ilə əlaqələndirdilər.

Beləliklə, makroiqtisadi neo-Keyns nəzəriyyələri iqtisadi cəhətdən zəif inkişaf etmiş ölkələrdə əhali artımının yüksək nisbətlərinin əsassız olduğu mövqeyinin əsaslandırılması rolunu oynadı. Bu dövrdə inkişaf etmiş ölkələr üçün inkişaf etmiş demografik siyasət konsepsiyaları daha sonra bu ölkələrdəki ailələrdə uşaq sayının məhdudlaşdırılmasının təmin edilməsinə yönəldilmiş və üç nəzəri əsas üzərində qurulmuşdur: 1) doğum nisbətindən azalması iqtisadi böyümə və uzun müddətli inkişafdən çıxmaq üçün zəruri şərt; 2) belə bir demografik siyasət ucuzdur, 3) orta müddətli olmasına baxmayaraq demografik siyasətə qoyulan investisiyalar iqtisadi investisiyalardan daha sərfəlidir.

1960-1970-ci illərin daxili demografiyasında. makroiqtisadi yanaşma çərçivəsində məhsuldarlıq amillərinin ən mükəmməl tipologiyası məşhur Sovet demografi B.Ç.Urlanis demografik proseslərin şərtlərini, amillərini, alt amillərini və səbəblərini müəyyənləşdirdi.

Bu amillərin qarşılıqlı əlaqəsini təsvir edən B.Urlanis, urbanizasiya prosesinin şərtlər kateqoriyasına aid olduğunu qeyd etdi; mənzil şəraiti və əhalinin təhsil və

mədəni səviyyəsinin artması - doğuş səviyyəsinin azalmasına səbəb olan amillərə; mədəni böyümənin səbəb olduğu ehtiyacların quruluşundakı dəyişiklik - alt faktorlara və kontrasepsiyanın xüsusi səbəblərə görə istifadəsi (Urlanis B.Ts., 2008).

B.Ç. Urlanis, əhalinin ölüm faktorlarını “təbii ilə birləşən sosial həyat şərtləri” və “sosial ilə birləşən təbii yaşayış şərtləri” kimi böldü. Birincisi, yaşayış səviyyəsini, texnologiyanın inkişaf səviyyəsini, mənəvi, etik və mədəni səviyyəni, iş şəraitini, cəmiyyətin sosial və gigiyenik mədəniyyətinin vəziyyətini və tibbi yardımın göstərilməsini, şəxsi həyatın xüsusiyyətlərini və xüsusiyyətlərini, fiziki hərəkətsizliyi, tarixi amillər, reproduktiv davranış, etnik amillər toqquşmalar (Urlanis B.T. 2008).

Ümumiyyətlə, həm Qərb, həm də yerli makroiqtisadi yanaşma konsepsiyaları tədqiqat aspektləri baxımından çox müxtəlifdir, bu da əhalinin təkrar istehsalı, məhsuldarlıq və ölüm prosesi ilə əlaqəli çoxsaylı amillərlə əlaqələndirilir. Müəlliflər müxtəlif amillər təsnifatlarını təklif etdilər, eyni zamanda bunlar fərqli səviyyələrə aiddir: global sosial-iqtisadi və mədəni proseslərdən (sənayeləşmə və şəhərləşmə, əhalinin artan sosial və məkan mobilliyi) yerli dəyişənlərə - ailənin gəlir səviyyəsi və mənzil təhlükəsizliyi; ananın təhsil səviyyəsi və fəaliyyət sahəsi və s.

Mikroiqtisadi nəzəriyyə çərçivəsində demoqrafik inkişaf konsepsiyaları (R.Uillis, T. Şultz, P. Şultz) təkcə iqtisadi deyil, həm də sosial-psixoloji yanaşma ilə əlaqəlidir. Əvvəlcə Qərb ölkələrində məhsuldarlığın azalmasını izah etmək üçün nəzərdə tutulmuşdular, sosial hədəflər və hər bir fərdi ailənin nəsillərin çoxalması məqsədləri arasındakı uyğunsuzluqdan irəli gələrək, daha sonra inkişaf etməmiş ölkələrdə yüksək əhali istehsalının mənfi nəticələrini əsaslandırmaq üçün istifadə edilmişdir. Bu konsepsiyalara görə ailə iqtisadi hesablamaları rəhbər tutaraq üzvlərinin rifahını maksimum dərəcədə artırmaq üçün rasionel hədəfi izləyir.

Mikroiqtisadi nəzəriyyənin müxtəlif versiyalarının tərəfdarları demoqrafik proseslərin iqtisadi təyini müxtəlif ölkələrdə müxtəlif yollarla fəaliyyət göstərdiyini qəbul etdilər. Beləliklə, T.Şultz reproduktiv davranışdakı iqtisadi

hesablamanın inkişaf etməmiş ölkələrdə bütün üstünlüklərini üzə çıxardığına inanırdı. İnkişaf etmiş ölkələrdə, onun fikrincə, valideynlər övladlarından psixoloji məmnunluq almağı gözləyirlərsə, az inkişaf etmiş ölkələrdə uşaqların fermadakı, ailə evindəki işlərindən əldə etdikləri birbaşa pul gəlirlərini və eyni zamanda artıq özlərini təmin edə bilmədikləri zaman valideynlərini yemək və sığınacaq təmin etmələri səbəbindən uşaqların işlərindən əldə etdikləri birbaşa pul gəlirlərini rəhbər tuturlar. “Uşaqlar,” Schultz yazır, “sözün əsl mənasında kasıbların paytaxtıdır” (Schultz T. 2004: p.39).

T. Şultzun fikrincə, inkişaf etmiş iqtisadi ölkələrdə uşaq doğma meylləri aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır: hər uşağın həyatının ilk illərində uşaqların “istehsalı” prosesində ana vaxtı ən böyük dəyərə sahibdir; ailə daxilində uşağın keyfiyyəti ilə uşaq sayı arasında bir əvəzetmə təsiri var; uşaqların keyfiyyətinə yatırımlar ailə gəliri ilə artır; analar üçün aşağı ibtidai təhsil səviyyəsində əlavə təhsil məhsuldarlığa güclü mənfi təsir göstərir; daha təsirli və daha ucuz kontrasepsiya üsullarının ortaya çıxmasının nəticələri və ətraflı iqtisadi təhlilə ehtiyac var. İnkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda, Schultz'a görə insanların iqtisadi düşüncəsi dəyişir - bu, evlilik yaşı, bir ailədəki uşaq sayı və aralarındakı yaş fərqi və uşaqlara yatırım üçün nəzərdə tutulan ailə resurslarının ölçüsü barədə fikirlərə də aiddir (Schultz T. 2004: p.41).

Beləliklə, T. Şultzun tədqiqatının mərkəzi iqtisadi fikri ondan ibarətdir ki, valideynlərin reproduktiv davranışı əsasən onların şəxsi üstünlüklərini əks etdirir. İyirminci əsrin ikinci yarısında əldə edilən doğuşa nəzarət texnologiyalarının inkişaf səviyyəsi və kontraseptivlərin istifadəsi ilə bağlı müxtəlif növ qeyri-müəyyənliklərin nəzərə alınması ilə; uşaq ölümü, valideyn sağlamlığı və məhsuldarlığı, həmçinin valideynlərin ailənin ömrü boyu əldə etməyi gözlədikləri gəlir səviyyəsi, bu üstünlüklər valideyn resursları və istifadəsi üçün alternativ iqtisadi imkanlarla məhdudlaşır. Bu qaynaqlar, öz növbəsində, gələcəkdə övladlarından məmnunluq və məhsuldar xidmətlər almaq üçün valideynlərin dözməli olduqları fürsət dəyəri ilə ölçülən fədakarlıq ehtimalını nəzərdə tutur.

İyirminci əsrin ikinci yarısında populyar olan bir çox makro və mikroiqtisadi

yanaşma müddəaları elmi tutarlılığını itirməmiş və iqtisadi və demoqrafik inkişafdakı müasir tendensiyaları izah etməkdədir. Məsələn, Çində mövcud ailə planlaşdırma siyasəti həm də iqtisadi yanaşmaya əsaslanır.

Bundan əlavə, bir çox müasir demoqrafik etiraf etdiyi kimi, seçim azadlığı və fərdiyyətçiliyi ehtimal edən bir iqtisadi sistem eyni zamanda müəyyən sayda uşağın insanların fərdi seçimi üçün ilkin şərtlər yaradır, inkişaf etməmiş ölkələrdə isə insan böyük ailələri dəstəkləyən ənənələrin və sosial normaların təsirindən azad deyil. İqtisadi yanaşmaya döndükdə, eyni nəzəriyyənin tamamilə əks nəticələrə əsas verə biləcəyi bir vəziyyət yaranır. H. Leybenşteyn bu vəziyyətdən çıxış yolu “seçmə rasionallıqda” görür. Onun fikrincə, bir insan özü üçün hədəflər qoyur - reproduktiv davranış strategiyası seçərkən iqtisadi hesablamaya riayət etmək və ya əməl etməmək. Ailənin uşaqlığını məhdudlaşdırmaq üçün bir motivasiya var, ancaq “psixoloji cəhətdən daha asan təqib olunan qarşılıqlı sosial davranış nümunələrindən daha güclü olmalıdır, buna görə fərdlər daha kiçik bir ailəyə sahib olmağın iqtisadi cəhətdən sərfəli olduğu şərtlərdə belə böyük bir ailəyə üstünlük verirlər” (Leibenstein H., 2007: p.46-59). Əhəlinin təkrar istehsalının iqtisadi amili həqiqətən hər bir ölkədə xüsusi olaraq fəaliyyət göstərir.

Ümumiyyətlə, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə aşağı doğum nisbəti iqtisadi yanaşma nöqtəyi-nəzərindən də belə izah edilə bilər:

1) Qadınların karyeraya praqmatik yönəlməsi və ailələrin maddi rifahı qazanmaq və artırmaq istiqamətində artımı;

2) Potensial valideynlər əyləncə, idman və səyahət üçün böyük maddi xərclər tələb edən yüksək statuslu həyat tərzinə yönəldilmişdir;

3) Yüksək istehlak səviyyəsi, cəmiyyətin yüksək və orta gəlirli bir hissəsində, müəyyən dərəcədə uşaqların həyata keçirilməsində əngələ çevrilən istehlakçı təcrübələrini formalaşdırmaya bilməzdi;

4) İstehlakçı cəmiyyətindəki uşaqların həm vaxtında, həm də investisiya baxımından əhəmiyyətli xərcləri tələb edən, digər ailə mənbələri bölgüsü metodları ilə müqayisədə rəqabətsiz bir “əmtə” olduğu ortaya çıxdı;

5) “Məhsul keyfiyyəti” problemi də vacib bir problemə çevrilmişdir, çünki uşaqların sağlamlığı və onların təhsili də ailə gəlirlərinin səviyyəsindən asılıdır.

İqtisadi məhsuldarlıq nəzəriyyəsinin dəyişdirilmiş bir versiyası xüsusilə 1970-80-ci illərdə məşhur olan versiyadır. R. İsterlin'in “süni məhsuldarlıq anlayışı”, əvvəlki “iqtisadi məhsuldarlıq nəzəriyyəsini” yaxşılaşdırdı və tamamladı. Bu konsepsiyaya görə ailənin real və potensial gəlirləri fərqləndirilir: uşağın doğulması səbəbindən uzunmüddətli əmək haqqı itkisi səbəbindən potensial ailənin gəliri hesablanır; “uşaq rəqabəti” amili bir ailənin əldə edə biləcəyi digər maddi və mənəvi faydalarla kapital qoyuluşu sahəsi kimi nəzərə alınır.

R. İsterlin yalnız ailə gəlirlərinin səviyyəsini, arvadın cari və potensial qazanclarını deyil, eyni zamanda ailənin digər iqtisadi göstəricilərini - daşınar və daşınmaz əmlakın mülkiyyətini, uzunmüddətli malların mövcudluğunu, əmanətləri, ailənin yaşayış şərtlərini, xərcləri nəzərə alan uşaqlara ehtiyac modelini hazırladı. təhsil, tibbi xidmət, sosial sığorta, nəticədə “uşaqlara tələb”-i müəyyənləşdirir (Easterlin R. 2008: p.159).

Gördüyünüz kimi, demoqrafik inkişafın iqtisadi nəzəriyyələrində reproduktiv davranış istehlakçı davranışı ilə eyni parametrlərə görə öyrənilir, baxmayaraq ki, reproduktiv davranışın bütün komponentləri (məsələn, sosial-psixoloji) iqtisadi izaha malik ola bilməz. C. Bleyk ilə (məhsuldarlıq amillərinin izahında sosial-psixoloji yanaşmanın müəlliflərindən biri olan) həmrəylik içindəyik ki, reproduktiv davranış üçün iqtisadi şərtlər hələ az gəlirli ailələrdə daha təsirli olur, digər amillər isə varlı ailələrdə həlledicidir .

Uşaqların dəyəri və dəyəri nəzəriyyəsi də sosial-psixoloji yanaşmaya əsaslanır. Tərəfdarları (M. Keyn, E. Müller) ailənin sosial mühitinin xüsusiyyətlərini nəzərə alır, reproduktiv davranışın sosial normalarının rolunu tanıyır, eyni zamanda iqtisadi cəhətdən zəif inkişaf etmiş ölkələrdə çox uşaq sahibi olma münasibətlərini məntiqsiz olaraq şərh etmirlər. M. Keyn və E. Müller “dəyər” konsepsiyasına ailənin fərdi seçimini, uşaqların ödəyə biləcəyi valideynlərin ehtiyaclarını və iqtisadi motivləri daxil edirlər, lakin iqtisadi məhsuldarlıq nəzəriyyəsindən fərqli olaraq fikirlərinə əsaslanaraq ikincisinə üstünlük vermirlər.

empirik tədqiqat məlumatlarına əsaslanır. Bu nəzəri konstruksiyadakı uşaqların “dəyər” və “qiymət” anlayışları iqtisadi məhsuldarlıq nəzəriyyəsində “xərclər” və “faydalar” ilə eyni məzmunə malikdir, lakin sonuncudan fərqli olaraq, xərclər və faydalar mücərrəd olaraq deyil, müəyyən bir ailə quruluşu ilə əlaqəli olaraq nəzərə alınır.

Xüsusilə, E. Müller, nəslin xərclərinin minimal olduğu və qayıdışın çox erkən başladığı, əlavə işləyən əllərdə olan ayrı-ayrı ailələrə iqtisadi ehtiyac olduğu kəndin iqtisadiyyatına müraciət edir, ailənin böyük olması geniş idarəetmə tipində onun sabitliyi üçün bir şərtidir. Zəhməti çox olan ölkələrdə “ailələrin uşaq böyütmək üçün pul xərcləməkdənsə, torpaq yatırması daha sərfəlidir” (Медков В.М., 2014: с.332). Başqa sözlə, ailənin özü maliyyə ayırmasına bərabər alternativlər arasından seçim edə bilər. Uşaqlar qocalıqda sosial təminat olmadıqda, etibarsız qənaətdə olduğu kimi, müxtəlif fəlakət və fəlakətlərdə də əvəzolunmaz olurlar. Beləliklə, inkişaf etməmiş ölkələrdə, kəndli ailələrində uşaqların dəyəri azdır və onların dəyəri yüksəkdir, bu da çoxuşaqlı ailələrin seçilməsinə səbəb olur. “Aqrar cəmiyyətdəki ailə, - deyə E.Müller qeyd etdi - uşaqların gələcək dəyərini daha yüksək, dəyərlərini isə cəmiyyətdə bir çox uşağın formalaşmasını təyin edən obyektiv dəyərdən aşağı qiymətləndirir” (Медков В.М. 2014: с.332).

E.Müller, psixoloji amilin rolunu bir qədər şişirtməsinə baxmayaraq, reproduktiv münasibətlərin həm iqtisadi, həm də sosial motivasiyasına böyük əhəmiyyət verdi və nəticələrini Tayvanda apardığı empirik bir araşdırma əsasında verdi. E. Müller inkişaf etməkdə olan ölkələrdə məhsuldarlığın artımını azaltmaq üçün uşaqların “dəyəri” ilə “qiyməti” arasındakı nisbətin dəyişdirilməsinin iki yolunu göstərir: 1) uşaqların “dəyərini” azaltmaq; 2) uşaqların “dəyərini” artırmaq. İkinci yol, ailələrin rifahına təsir göstərdiyindən, təhsilə xərcləri artırmaqla həyata keçirilə biləcəyi üçün sosial cəhətdən arzuolunmazdır. E. Müller, qocalıqda etibarlı bir sosial təminat sisteminin tətbiq edilməsini, ər-arvadın gələcək taleyi üçün qorxularını itirəcəyini və çox sayda uşağın dünyaya gəlməsi üçün aparıcı səbəblərdən birini aradan qaldıracağını qeyd etdi. Ailə planlaşdırma proqramlarında uşaqların “dəyər” və qiymət nəzəriyyəsinə uyğun olaraq doğum

nisbətinin azaldılması maddi rifah halının yaxşılaşdırılması, təhsil, səhiyyə və sosial təminat imkanlarının artırılması üçün zəruri şərt kimi qəbul edilir.

Ümumiyyətlə, demoqrafik inkişaf amillərinin təhlilinə sosial-psixoloji yanaşma, əsas postulat kimi, konkret tarixi mərhələlərdən və iqtisadi amillərdən asılı olmayaraq ailələrin reproduktiv davranışının quruluşunun (daxili quruluşunun) nəzərə alınmasını nəzərdə tutur.

Reproduktiv davranış və onun quruluşu məsələsinin formalaşdırılmasının özü Qərbi demoqrafik ədəbiyyatında nisbətən yaxın zamanda ortaya çıxdı. A.I. Antonov və V.M. Medkov, 1970-ci illərə qədər. demoqrafiyada müəyyən sosial-iqtisadi amillərin dəyərləri məhsuldarlıq nisbətləri ilə bilavasitə müqayisə edildikdə, “faktor yanaşması” deyilən hakim idi (Антонов А.И., Медков В.М., 2006: с.304).

Tarixən bu istiqamətdə birincisi, Amerikalı sosioloqlar və demoqraflar K.Davis və J.Bleykin “Sosial quruluş və məhsuldarlıq: analitik bir çərçivə” (1956) adlı əsəri, müxtəlif mərhələlərə uyğun üç bloka birləşdirilmiş “ara dəyişənlər” modelini təqdim etmişdir. reproduktiv proses. K. Davis və J. Bleykə görə, məhsuldarlığın ara dəyişənləri “...məhsuldarlıq səviyyəsinə təsir göstərən sosial amillərin təsir göstərməli olduğu” fərqli əlamətlərdir. Ümumiyyətlə, onların orta dəyişənlər modeli, evlilik ittifaqlarının meydana gəlməsi və parçalanması ilə və onların çərçivəsində cinsi fəaliyyətlə əlaqəli hadisələrin siyahısı olan “reproduktiv prosesin demostatistik təsvirinin bir variantıdır (“ara dəyişənlərin “birinci bloku); konsepsiya və ya onların olmaması ilə əlaqəli hadisələr (dəyişənlərin ikinci bloku); hamiləlik və onun nəticələri ilə əlaqəli hadisələr (dəyişənlərin üçüncü bloku).

Bu modelin bütün “ara dəyişənləri” reproduktiv prosesin xarici faktları (hadisələri) məcmusudur; daxili, subyektiv, faktlar, niyyətlər və hərəkətlərin motivləri mötərizədən çıxarılır və ya ən yaxşı halda insan iradəsinə tabe olan “qeyri-təbii” (“qəsdən”) əlamətlər kimi modeldə mövcuddur. Bu arada, demək olar ki, bütün bu “fərqli əlamətlər”, yalnız xarici stimullara reaksiya verməyən, öz maraqlarına və ehtiyaclarına tabe olaraq öz məqsədləri naminə hərəkət edən fərdin (və ailənin) müvafiq reproduktiv davranışı nəticəsində inkişaf edir, ailənin real yaşayış şərtlərinə uyğun olaraq dəyişir. Müəyyən çatışmazlıqlara baxmayaraq,

məhsuldarlıq arasındakı ara dəyişkənlik modeli, demoqrafik inkişaf və reproduktiv davranış amillərinin öyrənilməsində əhəmiyyətli rol oynamış, davranışçı olanlar da daxil olmaqla digər konsepsiya və modellərin yaradılması üçün əsas olmuşdur.

K. Devis və J. Bleykin fikirlərinin inkişafı, R. Hill, J. Stickos və K. Beck araşdırmalarında təqdim olunur, burada “ailə planlaşdırılması” amilləri arasında uşaq sayı və kontrasepsiya istifadəsi ilə yanaşı R.Friedman'ın məhsuldarlıq faktorları nəzəriyyəsində də münasibətlər təhlil olunur. İlk dəfə 1960-cı illərin ortalarında təklif edilmişdir və sonradan onun tərəfindən təmizlənmişdir. R.Friedman son araşdırmalarında (1980-ci illər) məhsuldarlıq amillərinin sxeminə reproduktiv meyillər blokunu təşkil edən “ara sosial-psixoloji determinantları” daxil etmişdir) (Кочов П.И. 2014: с.288).

“Fertilliyin Determinantları” (1987) əsərində, dünyanın 41 ölkəsində aparılan beynəlxalq bir araşdırmanın materiallarına əsaslanaraq, R.Fridman məhsuldarlığın determinantlarının ayrı-ayrı ölkələrdə və bölgələrdə öz spesifikliyinə malik olduğu qənaətinə gəldi, lakin ümumdünya determinantlarını da ayırmaq olar:

- 1) Evli cütlüyün demoqrafik xüsusiyyətləri;
- 2) Cütlüyün sosial və iqtisadi xüsusiyyətləri;
- 3) Qurumların, bölgə icmalarının, millətin xüsusiyyətləri
- 4) Mədəni amillər (Freedman R. 2007: p.74).

Ümumiyyətlə, R.Fridmana görə fərdi davranışın quruluşu (reproduktiv davranış da daxil olmaqla) müəyyən bir sosiobioloji tənzimləyici və onların arasındakı münasibətlər toplusudur.

Sosial-psixoloji yanaşmanın istiqamətlərindən biri, nüvə ailəsi və az uşaq sahibi olmağın reproduktiv münasibətlərinin şəhər həyat tərzini üçün xarakterik olduğunu iddia edərək demoqrafik prosesləri şəhərləşmədən asılı vəziyyətə gətirən demoqrafik proseslərin urbanistik konsepsiyasıdır. Əslində, bu vəziyyətdə, bizim fikrimizcə, nəzəri şərt, az uşaq sahibi olmağın həqiqətən şəhər sakinlərinin reproduktiv təcrübəsi olduğu, empirik olaraq müşahidə olunan həqiqətdən irəli gəlir, halbuki kənd əhalisi ənənəvi olaraq bir çox uşaqla xarakterizə olunur. Lakin Ya.N. Guzevaty'nin yazdığı kimi “şəhər” anlayışına fərqli mənalar qoyulur

(Гузеватый Я.Н., 2000: с.147-158). Və bu konsepsiya yalnız böyük, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş şəhərlər şəraitində “işləyir”. Onlara əlavə olaraq başqa şəhər tipləri də var, xüsusən əhalisi arasında kənd yerlərindən gələn miqrantların payı artan şəhərlər; əhalinin həyat tərzində reproduktiv davranış şəhər stereotiplərinin təsiri nəzərəcarpacaq dərəcədə azdır.

II FƏSİL. DEMOQRAFİK PROSESLƏRİN ƏMƏK BAZARINDA İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

2.1. Respublikada demoqrafik proseslərin və əmək bazarının əsas istiqamətləri

Ölkənin demoqrafik inkişafı, əhalinin təbii və mexaniki çoxalma parametrləri bütün sosial-iqtisadi proseslərə mühüm təsir edir. Bu gün Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatını qloballaşma prosesinin tələblərinə uyğunlaşdıraraq ardıcıl şəkildə yenidən qurur. Bununla yanaşı, milli iqtisadiyyatların sabitləşmə proseslərinə və yeni bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqəli əsas sosial-iqtisadi islahatlar hər bir ölkədə inkişafın müxtəlif mərhələlərindədir.

Bu günün reallığı, əhali siyasəti məsələlərinin bütövlükdə ölkələrin gələcək sosial-iqtisadi inkişafının məqsədlərinə və vəzifələrinə müvafiq olaraq ciddi şəkildə öyrənilməsinə tələb edir. Bu inkişafın mürəkkəbliyini və ardıcılığını təmin etmək cəmiyyətin müxtəlif aspektlərinin inkişafının qarşılıqlı əlaqələrini və qarşılıqlı asılılıqlarını nəzərə almağı əhatə edir. Demoqrafik siyasətin əsas məqsədi məhsuldarlıq, ölüm, əhalinin təbii artımı, insan sağlamlığının qorunması və təşviqi üçün əlverişli təsir göstərən şərait yaratmaqla cəmiyyətin və üzvlərinin hər birinin maraqlarına cavab verən əhalinin normal çoxalmasına nail olmaqdır; evlilik və ailə sabitliyi, insanların ömrünün uzanması, əhali miqrasiyası və s.

Ümumiyyətlə, XX əsrdə Azərbaycan miqrasiya şokları daxil olmaqla 5 dəfə əhəmiyyətli demoqrafik sarsıntılar yaşamışdır (Muradov Ş. 2008):

1. 1905-1907-ci illərdə - ermənilərin İrəvan, Zəngəzur, Göyç, Naxçıvan, Qarabağ, Gəncə, Bakı və digər bölgələrdə yaşayan azərbaycanlılara və türklərə vəhşicəsinə silahlı hücumları nəticəsində;

2. 1913-1920-ci illərdə. - I Dünya müharibəsi (1914-1918), xarici müdaxilə, habelə ermənilərlə silahlı qarşıdurmalar nəticəsində Azərbaycan əhalisi 3839 min nəfər və yaxud 16,6% azalaraq 2339,2 mindən 1952,2 min nəfərə qədər azaldı;

3. 1941-1945-ci illərdə. - Böyük Vətən Müharibəsinin dövründə respublika əhalisi ən azı 1940-cı ilin əvvəllərindəki 3274 min nəfərdə 1945-ci ilin əvvəllərinə

qədər 2705,6 min nəfər qədər 568,4 min nəfər və yaxud 17,4% azalıb ... Rusiya, Ukrayna və Belorusiya ilə yanaşı, Azərbaycan da 1941-1945-ci il müharibəsində ən böyük insan itkisinə məruz qalan respublikalardan biridir;

4. 1948-1953-cü illərdə - bu dövrdə SSRİ Nazirlər Soveti (İ.Stalin imzası ilə) 2 qərar çıxardı, bunların məqsədi xaricdə yaşayan erməniləri Ermənistan ərazilərinə yerləşdirmək və yerli azərbaycanlıları Ermənistandan çıxarmaq idi: ilk qərar - 23 dekabr 1947-ci il tarixli "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" nömrəli 4083 sayılı; ikinci fərman - 754 sayılı "Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi üçün tədbirlər haqqında". 1948-1953-cü illərdə bu fərmanın tətbiqi nəticəsində 100 mindən çox azərbaycanlı "kөнüllülük" prinsipi ilə Ermənistan SSR-dən zorla köçürülmüşdür. Tarixi faktlar göstərir ki, köçkünlərin 1/3-i aclıq və xəstəlik nəticəsində öldü (Məmmədov K. 1982);

5. 1988-1993-cü illərdə - bu dövrdə, Ermənistan SSR, Dağlıq Qarabağ və ona bitişik 7 bölgəyə - Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilana edilən hərbi təcavüz nəticəsində işğal edildi. Nəticədə, ölkələrində təxminən 1 milyon insan qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə gəldi, 20 minə yaxın azərbaycanlı həyatını itirdi, 100 mindən çox insan yaralandı, təxminən 50 min müxtəlif dərəcəli yaralandı və minlərlə insan əsir götürülərək itkin düşdü.

Yuxarıda göstərilən bütün demoqrafik faciələrə baxmayaraq, ümumilikdə 20-ci əsrdə azərbaycanlıların sayı durmadan artdı. Beləliklə, 20-ci əsrdə Azərbaycan Respublikası əhalinin artım sürətinin orta dünya əhalisinin artım sürətini üstələdiyi ölkələrdən biri idi. Son əsrdə dünya əhalisi 1,6 milyard nəfərdən, yəni 4 milyard nəfərdən çox (və ya 3,7 dəfə) artmışdırsa, Azərbaycan əhalisi dinlərarası dövrdə (1897-1999) 1,8-dən 7.9 milyon nəfərə və ya 6.1 milyon insana (yəni 4.4 dəfə) artmışdır. Bu, respublikamızda göstərilən dövrdə əhalinin artım tempinin dünya əhalisinin artım sürətini üstələməsi deməkdir (<http://elib.shpl.ru/ru/nodes/12632-pervaya-vseobshchaya-perepis-naseleniya-rossiyskoy-imperii-1897-goda-spb-1897-1905, 1905>).

SSRİ-nin dağılması dövründə Azərbaycanca demoqrafik vəziyyət orta doğum nisbəti ilə (həm ərazi kontekstində, eləcə də şəhər və kənd yerlərində əhalinin doğum nisbətindəki fərqlərlə), nisbətən yüksək səviyyədə uşaq və ana ölümü, həmçinin aşağı sosial və ərazi mobilliyi, əhali, insanların qeyri-bərabər məskunlaşması ilə xarakterizə olunur (Muradov Ş. 2008).

Bildiyimiz kimi, əhali sayının dinamikası əsasən doğum və ölüm nisbətlərindən asılıdır və artım rejimləri ilə müəyyən edilir. Müstəqillik qazandığı ilk illərdə Azərbaycan əhalisinin ölüm nisbətində dəyişməsinə ağır ictimai-siyasi vəziyyət, xüsusən də Ermənistanın silahlı təcavüzü və hələ də həll edilməmiş Qarabağ məsələsi təsir etdi. 1988-ci ildən etibarən Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının 20 %-i işğal edildi, yüz minlərlə soydaşımız qaçqın və məcburi köçkünə çevrildi, o cümlədən 250 mindən çox azərbaycanlı Ermənistandan qovuldu. 1988-1994-cü illərdə Qarabağdakı münaqişə qurbanları 22.000 nəfər oldu. Bunlardan 19,5 min nəfəri azərbaycanlıdır, bunlardan 12 min Azərbaycan hərbiçisi və 7,5 min mülki azərbaycanlıdır (o cümlədən Xocalıda 600 nəfər, Şuşada 300 nəfər erməni silahlısı tərəfindən öldürülmüşdür). Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində Azərbaycanda 850 min qaçqın və məcburi köçkün yaşamaqdadır (Məmmədova M. və d. 2007).

Kortəbii miqrasiya prosesləri dövlətin ən çətin problemlərindən birini yaradır: minlərlə məcburi köçkünün həm mənəvi, həm maddi, həm də maddi yardıma ehtiyacı var. Bu, xüsusi resurslar tələb edən nəhəng bir sosial, siyasi və humanitar problemdir. Təəssüf ki, bu gün miqrasiya çox vaxt yalnız keçmiş SSRİ ölkələrində deyil, bütün dünyada sosial, iqtisadi və siyasi ziddiyyətlərin əks olunması kimi çıxış edir. Məcburi miqrasiya problemlərinin həlli elmi inkişaf etdirilmiş dövlət kompleks miqrasiya siyasəti əsasında səmərəli şəkildə reallaşdırıla bilər. Ümumiyyətlə demoqrafik proseslərin düşünülmüş və vaxtında tənzimlənməsinə ehtiyac vardır. Və bu kontekstdə hədəflənmiş aktiv və əhatəli demoqrafik siyasət demoqrafik proseslərin tənzimlənməsində və ölkədəki demoqrafik vəziyyətin yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

Bundan əlavə, son onilliklərdəki demoqrafik meyillər və mövcud demoqrafik vəziyyət iqtisadi siyasətin mühüm vəzifələri - əhalinin əmək fəaliyyətinin stimullaşdırılması və əmək ehtiyatlarından daha tam və rəasional istifadəsi kimi ölkəmizin hökuməti qarşısında qoyulmuşdur. Son onilliklər ərzində Azərbaycanda demoqrafik vəziyyətdəki dəyişikliklər məşğulluq və əmək bazarının tənzim edilməsinə konseptual yanaşmanı dəyişdirməyi zəruri etmişdir. Azərbaycanda məşğulluğun və əmək bazarının tənzimlənməsi ilə bağlı konseptual yanaşmada dəyişiklik dövlətin əmək bazarına təsir mexanizmində dəyişiklik tələb edir.

Azərbaycan Respublikasında məşğulluq sahəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, ölkədə əmək bazarının inkişafı, yeni-yeni iş yerlərinin açılmasının sürətləndirilməsi və əhalinin effektiv məşğulluğunun təmin olunması məqsədiylə 2005-ci il 26 oktyabrında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev “Azərbaycan Respublikasında Məşğulluq Strategiyası (2006-2015)” nin təsdiq edilməsi haqqında 1068 nömrəli Fərmanı imzaladı. Bu fərman dərc olunduğu gündən qüvvəyə minmişdir (Kərimov R., Qasımova Z. 2013: s.70).

BMT və BƏT-in təcrübəsindən keçmiş məşğulluq strategiyası 2 mərhələdə həyata keçirilir. Birinci mərhələni əhatə edən 2007-2010-cu illərdə işsizliyin nəzərəcarpacaq dərəcədə azaldılması, işsizlərin, əhalinin sosial həssas təbəqələrin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, əmək bazarının yaxşılaşdırılması, resursların keyfiyyətə yaxşılaşdırılması, rəqabət qabiliyyətinin artırılması, əlverişli şərait yaradılması istiqamətində addımlar atılması artan iqtisadi fəaliyyət üçün nəzərdə tutulur. İkinci mərhələdə, 2011-2015-ci illərdə işçi qüvvəsinə olan tələbatın stimullaşdırılması, işgüzar mühitin yüksək beynəlxalq standartlara uyğun formalaşdırılması, struktur islahatlarının dərinləşdirilməsi, investisiya fəaliyyətinin daha da yüksəldilməsi və insan kapitalının yüksək səviyyədə inkişaf etdirilməsi üçün tədbirlər görülməkdədir.

(https://azertag.az/ru/xeber/Nas_10_millionov_V_2003_2018_godah_naselenie_Azerbaidzhana_uvelichilos_na_18_milliona-1267708, 2019).

Azərbaycan Respublikası Məşğulluq Strategiyasının birinci mərhələsinin reallaşdırılmasını təmin etmək üçün 2007-ci il mayın 15-də Azərbaycan

Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev “İcraçı Proqramının təsdiq edilməsi haqqında” 2167 nömrəli Fərman imzaladı. Bu fərman dərc olunduğu gündən qüvvəyə minmişdir (Kərimov R., Qasımova Z. 2013: 72).

Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericiliyinə əlavə olaraq beynəlxalq əmək qanunvericiliyi sosial və əmək münasibətlərinin tənzimlənməsində əhəmiyyətli elementdir. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT) beynəlxalq əmək münasibətləri standartlarının və onların icra olunmasına nəzarət prosedurlarının inkişaf etdiricisidir. Azərbaycan Respublikası 1992-ci ildən etibarən BƏT üzvüdür. Bu gündən etibarən Azərbaycan 56 konvensiyanı ratifikasiya etmişdir, bunlardan “Kişilər və qadınlar üçün bərabər dəyərli əməyə görə bərabər mükafatlandırma haqqında”, “Əmək və məşğulluq sahəsində ayrı-seçkilik haqqında” və digərləri var (Kərimov R., Qasımova Z. 2013: s.72).

Ümumiyyətlə, müstəqil Azərbaycan Respublikasının mövcud olduğu illər ərzində əhalinin məşğulluğunun səmərəli idarə edilməsi və tənzimlənməsi sisteminin yaradılması, əmək sahəsində münasibətlərin tənzimlənməsi üçün hüquqi bazanın yaradılması istiqamətində çox işlər görülmüşdür. Bununla yanaşı, əhalinin, o cümlədən ayrı-ayrı sosial-demoqrafik qruplarının məşğulluğunu və əmək ehtiyatlarından effektiv istifadəni tənzimləyən geniş tədbirlərə baxmayaraq, Azərbaycan əmək bazarında ciddi struktur problemlər davam edir: müəyyən bölgələrdə məşğulluğun artım tempi ölkənin, xüsusilə qadınlar, yaşlı vətəndaşlar, yaş, aşağı ixtisaslı peşə təmsilçiləri və digərləri arasında.

Görünən odur ki, iqtisadi və sosial islahatların daha da həyata keçirilməsi, ölkə iqtisadiyyatının modernləşdirilməsi ən vacib kimi insan resurslarının, o cümlədən məşğulluq sahəsində makroiqtisadi tənzimləmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, çevik dövlət sistemi yaradılması vəzifəsini irəli sürmüşdür ölkə daxilində əmək bazarının tənzimlənməsi. Mövcud və daima aktual olan məşğulluq və işsizlik problemlərinin həlli iqtisadiyyatın bütün dövlət tənzimləmə sisteminin təkmilləşdirilməsi prosesi ilə möhkəm bağlıdır. Bu isə öz növbəsində keçdiyi yolun öyrənilməsini aktuallaşdırır, çatışmazlıqların daha dəqiq müəyyənləşdirilməsini, aradan qaldırılması üçün optimal yolların axtarılmasını və Azərbaycan

Respublikasında əhalinin məşğulluğun elmi əsaslandırılmış dövlət siyasətinin səmərəli reallaşdırılmasını tələb edir.

2003-2018-ci illəri Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatında köklü dəyişikliklər dövrü kimi xarakterizə etmək mümkündür. Bu dövrdə ölkədə təxminən 2 mln yeni iş yerləri açıldı, işsizlik nisbəti yüzdə 5-ə düşdü. Yoxsulluq səviyyəsi yüzdə 49-dan yüzdə 5,4-ə düşdü. Maaş 7 dəfə, minimum əməkhaqqı isə 6,5 dəfə artmışdır. Bölgələrin görünməmiş inkişafı kəndlərdən şəhərlərə axını dayandırdı (https://azertag.az/ru/xeber/Nas_10_millionov_V_2003_2018_godah_naselenie_Azerbaidzhana_uvelichilos_na_18_milliona-1267708, 2019).

Əhalinin sağlamlığının qorunması üçün görülən tədbirlərə gəldikdə, hətta ucqar yaşayış məntəqələrinin sakinləri də müasir tibbi xidmətlə əhatə olunurlar. Şəhər və regional xəstəxanalar, doğum evləri əsaslı təmir olunmuş, yeniləri tikilməkdədir. Prezidentin təşəbbüsü ilə əhali hər il pulsuz tibbi müayinədən keçirilir. Bütün bölgələrdə yeni idman qurğularının və stadionların tikildiyini deyə bilərik.

Bu gün ölkədə bir çadır düşərgəsi qalmayıb. Məcburi köçkünlər üçün bütün infrastrukturunu olan qəsəbələr və qəsəbələr salınmışdır: 265 min insan son 15 ildə inşa edilmiş yüzdən çox şəhər və kəndə köçürülmüşdür.

Əhalinin sosial müdafiəsini gücləndirmək üçün hərtərəfli tədbirlər həyata keçirilir: müavinətlər və təqaüdlər, təqaüdlər və minimum əmək haqqı durmadan artır. Minlərlə gənc ailə ipoteka proqramlarından istifadə edərək mənzil sahibi olur, dövlət vəsaiti hesabına vətəndaşlar üçün sosial evlər tikilir. Bütün bunlar dünyada analoqu olmayan dövlətin öz vətəndaşlarına qayğısından xəbər verir. Bu gün sosial sahədə davam edən islahatlar inqilabi xarakter qazanır. 2019-cü ilin ilk ayında dövlət başçısının imzaladığı fərmanlara və sərəncamlara müraciət etsək, bunu aydın görürük. Martın 1-dən bəri minimum əməkhaqqı 38,5 faiz artaraq 130 manatda 180 manata yüksəlib. Bu Prezident Sərəncamı 600 min nəfəri əhatə etdi. “Əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” Sərəncam əsasında yaşa və əlilliyə, ailə başçısının itirilməsinə görə sosial müavinətlərin miqdarı xeyli artırılıb. Eyni zamanda, 18 yaşa qədər əlil uşaqlar

üçün sossial müavinətlərin məbləği 150 manata, uşağın doğulmasıyla bağlı müavinətlər 200 manata qədər, qadınlar üçün hər uşaq üçün müavinətlərin məbləği artırıldı beşdən çox uşaq - 55 manata qədər və s. Digər bir sərəncama əsasən, Qarabağ müharibəsinin əlilləri və şəhid ailələri üçün mənzillərin tikintisi üçün 35 milyon manat ayrılıb (Əfəndiyev R., Mütəllibova L. 2019).

Cədvəl 1: Əhalinin təbii artımı, doğulanlar və ölənlər

İllər	Nəfər				Əhalinin hər 1000 nəfərinə			Hər 1000 nəfər diri doğulana 1 yaşadək ölənlər uşaqlar
	təbii artım	doğulanların sayı	ölənlərin sayı	onlarda n 1 yaşadək ölənlər uşaqlar	təbii artım	doğulanların sayı	ölənlərin sayı	
Şəhər və kənd yerləri üzrə - cəmi								
2000	70293	116994	46701	1896	8,8	14,7	5,9	16,4
2015	111513	166210	54697	2033	11,7	17,4	5,7	11,0
2016	102816	159464	56648	1666	10,6	16,5	5,9	11,4
2017	86932	144041	57109	1700	8,9	14,8	5,9	11,1
2018	81732	138982	57250	1547	8,4	14,2	5,8	11,1
2019	85263	141179	55916	1557	8,7	14,3	5,6	11,0

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı, <https://www.stat.gov.az/source/labour/>, 2020

Cədvəl 1-dən görüldüyü kimi, 2000-2019-cu illərdə təbii artımda 0,82 %, doğulanların sayında 0,83 %, ölənlərin sayında isə 0,84 % artım müşahidə edilmişdir.

2020-ci ildə Azərbaycanın sakinlərinin sayı 10 milyon nəfəri keçmişdir, lakin rəsmi qurumların rəsmi məlumatlarına görə əhalinin artım sürəti kəskin azalmışdır. Rusiyalı demoqraf Vladimir Kozlov və azərbaycanlı iqtisadçı Rasim Musabəyov ölkədəki demoqrafik vəziyyətə koronavirus epidemiyasından əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdiyini və Qarabağ münafişəsi zonasındakı döyüşlərin əhaliyə təsir göstərmədiyini bildirmişlər (<https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/357753/>, 2020).

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi 16 dekabr tarixində ölkə əhalisi barədə faktiki məlumatları dərc etmişdir. 1 Noyabr 2020-ci il tarixinə Azərbaycan əhalisi 10 milyon 121 min 809 nəfər idi, ilin əvvəlindən etibarən nazirliyin məlumatlarından 54 min 701 nəfər və ya 0,5% artmışdır.

Cədvəl 2: Əhalinin sayının dəyişməsi

İllər	Əhalinin sayı - cəmi	İl ərzində ümumi artım		o cümlədən:		Əhalinin ümumi sayına nisbətən, faizlə	
		min nəfər	faizlə	şəhər yerləri	kənd yerləri	şəhər yerləri	kənd yerləri
2010	8997,6	113,5	1,3	4774,9	4222,7	53,1	46,9
2011	9111,1	124,0	1,4	4829,5	4281,6	53,0	47,0
2012	9235,1	121,4	1,3	4888,7	4346,4	52,9	47,1
2013	9356,5	120,6	1,3	4966,2	4390,3	53,1	46,9
2014	9477,1	115,9	1,2	5045,4	4431,7	53,2	46,8
2015	9593,0	112,6	1,2	5098,3	4494,7	53,1	46,9
2016	9705,6	104,4	1,1	5152,4	4553,2	53,1	46,9
2017	9810,0	88,1	0,9	5199,0	4611,0	53,0	47,0
2018	9898,1	83,4	0,8	5237,8	4660,3	52,9	47,1
2019	9981,5	85,6	0,9	5273,9	4707,6	52,8	47,2
2020	10067,1	x	x	5312,0	4755,1	52,8	47,2

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı, <https://www.stat.gov.az/source/labour/>, 2020

2017-ci ildən bəri Azərbaycanda illik əhali artımı təqribən 85 min nəfərdir və 2010-2016-cı illərdə əhalinin orta illik artım göstəricisi orta hesabla 110 min nəfər olmuşdur. Belə bir vəziyyətdə, 2020-ci ilin göstəricisi - 10 ayda 54,7 min nəfər - anormal dərəcədə aşağıdır (<https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/357753/>, 2020).

Koronavirus pandemiyası baş verməzdən əvvəl də Azərbaycanda müvafiq bir iş tapmaq əlçatan olmamışdır. Ancaq pandemiya onu daha da mürəkkəbləşdirdi və mart ayının əvvəlindən bu günə kimi əmək bazarı böhran vəziyyətində idi. İşə qəbul üzrə şirkətlər qeyd edir ki, vakant yerlərin sayı ilin əvəlinə nisbətə 30-40% azalmışdır. Xarici şirkətlərdə mövcud vakant yerlərin sayı iki dəfə azalmışdır. Bir sıra şirkət öz işçilərini ixtisar etmiş və daha az yeni işçi götürmüşdür. Təklif edilmiş əmək haqqının ölçüsü də azalır (<https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/357753/>, 2020).

Rəsmi statistik məlumatlara əsasən, 2020-ci ildə Əmək Nazirliyinin Əmək Bankına 180 min vakant yer əlavə edildi. Hal-hazırda 31406 vakant yer aktivliyini saxlamaqdadır. Ancaq milli səviyyədə bu rəqəm kiçikdir və hansı növ iş və hansı maaş təklif edilməsi barədə bir söz yoxdur.

Karantin rejimi çox sayda iş yerlərinin bağlanmasına gətirib çıxarmışdır. Epidemioloji vəziyyətə əsasən bəzi ərazilərin qapadılması səbəbindən aktivlik çətinliyi də iş yükünün azalmasına səbəb oldu. İşləri çətin vəziyyətdə saxlamanın bir neçə yolu vardır və bunlardan biri də işin həcmi və qazancı nəzərə alınması ilə əmək haqqının aşağı salınmasıdır. İndiyə qədər əlverişsiz bir dövr gözləməkdən qeyri bir şey qalmamış və belə hallarda maliyyə yastığına sahib olunmalıdır.

Ağayevə görə müvəqqəti mütəxəssislərin bacarıqlarını itirməmələri və profillərini dəyişdirməmələri vacibdir. Buna görə də ixtisası üzrə ən qısa müddətdə iş tapa biləcəkləri bir sistem yaratmaq gərəklidir. Bəzi ixtisasların nümayəndələri, xüsusən də turizm sektoruyla əlaqəli olanlar, turizm tezliklə bərpa olunmayacağından yeni, ən azı müvəqqəti bir iş tapmağı düşünməlidirlər. Mütəxəssislər, mövcud bütün bacarıqlardan istifadə edərək öz üzərinizdə işləməli olduğunuzu söyləyirlər (<https://zerkalo.az/osvobozhdenie-zemel-uluchshit-situatsiyu-na-otechestvennom-rynke-truda/>, 2020).

Ölkəmizdə rəqəmlər ilkin və işsizlik nisbəti çox qeyri-müəyyəndir. Əhalinin təxminən 70 faizinin Azərbaycanda işləmək imkanı var.

Mütəxəssislərə görə, cəsur Azərbaycan ordusunun Dağlıq Qarabağdakı ərazilərin və ona bitişik ərazilərin azad etməsi daxili məşğulluq bazarı üçün də böyük perspektivlər açmışdır. Yol, rabitə, elektrik stansiyası, yaşayış və qeyri-yaşayış binalarının tikilməsi lazım olacaqdır, bu da daha çox əməyin tələb olunması deməkdir. Daha sonra bu ərazilərə köçürülən insanlar kənd təsərrüfatıyla məşğul olacaq və müxtəlif sferalarda biznes açmağa başlayacaqdırlar.

Hazırda Azərbaycanda əmək bazarı aşağı səviyyədə işsizlik, yüksək kadr dəyişikliyi, iş yerlərinin yüksək bölüşdürülməsi və yüksək səviyyədə işsizlik səviyyələri ilə xarakterizə olunur, bu isə birlikdə əmək bazarının çevikliyi göstərir. Elastiklik əmək bazarının xarici təsirlərə sürətlə uyğunlaşma qabiliyyətini və yeni iqtisadi şərtlərə uyğunlaşma qabiliyyətini nəzərdə tutmaqdadır. Eyni zamanda, çevik əmək bazarı, əmək resurslarının tam istifadəsi və səmərəli bölüşdürülməsi üçün şərait yaratmışdır, bu da nəticədə səmərəli məşğulluq strukturunu tələb edir.

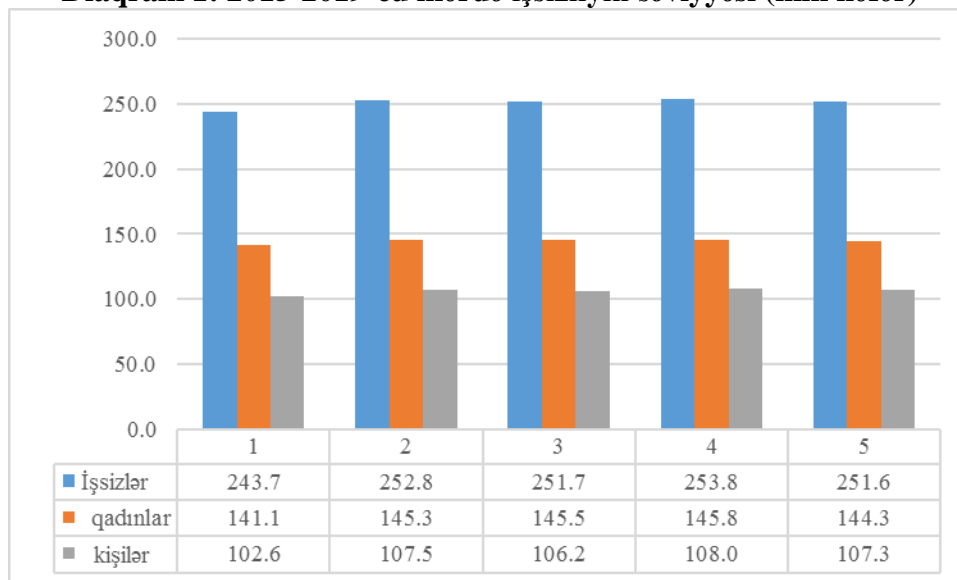

Cədvəl 3: Əmək bazarının əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri

	2015	2016	2017	2018	2019
İqtisadi fəal əhalinin sayı ¹⁾ - min nəfər	4915,3	5012,7	5073,8	5133,1	5190,1
Məşğul əhalinin sayı ²⁾ - min nəfər	4671,6	4759,9	4822,1	4879,3	4938,5
o cümlədən mülkiyyət növləri üzrə:					
dövlət	1176,1	1171,4	1158,4	1154,9	1156,8
qeyri-dövlət	3495,5	3588,5	3663,7	3724,4	3781,7
Muzdlu işçilərin sayı – min nəfər	1502,5	1514,3	1525,0	1551,7	1646,6
Muzdlu işçilərin orta aylıq nominal əməkhaqqı - manat	466,9	499,8	528,5	544,6	635,1
Kadrların peşə hazırlığı, nəfər	7453	4815	4502	5629	5130

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı,
<https://www.stat.gov.az/source/labour/>, 2019

Cədvəl 3-də əmək bazarının başlıca sosial iqtisadi göstəriciləri əks olunmuşdur. Cədvəldən görüldüyü kimi, 2015-2019-cı illərdə iqtisadi fəal əhalinin sayında 274,8 min nəfər artım olmuşdur. Məşğul əhalinin sayı 2015-ci il ilə nisbətə 2019-cı ildə 266,9 min nəfər artaraq 4 milyon 938,5 min nəfər olmuşdur. Onlardan 1 milyon 156,8 min nəfəri dövlət, 3 milyon 781,7 min nəfəri qeyri-dövlət müəssisələrində işləyənlərdir. Kadrların peşə hazırlığında 2015-ci ilə nisbətə 2019-cı ildə 2323 nəfər azalma müşahidə edilmişdir.

Diqram 1: 2015-2019-cu illərdə işsizliyin səviyyəsi (min nəfər)

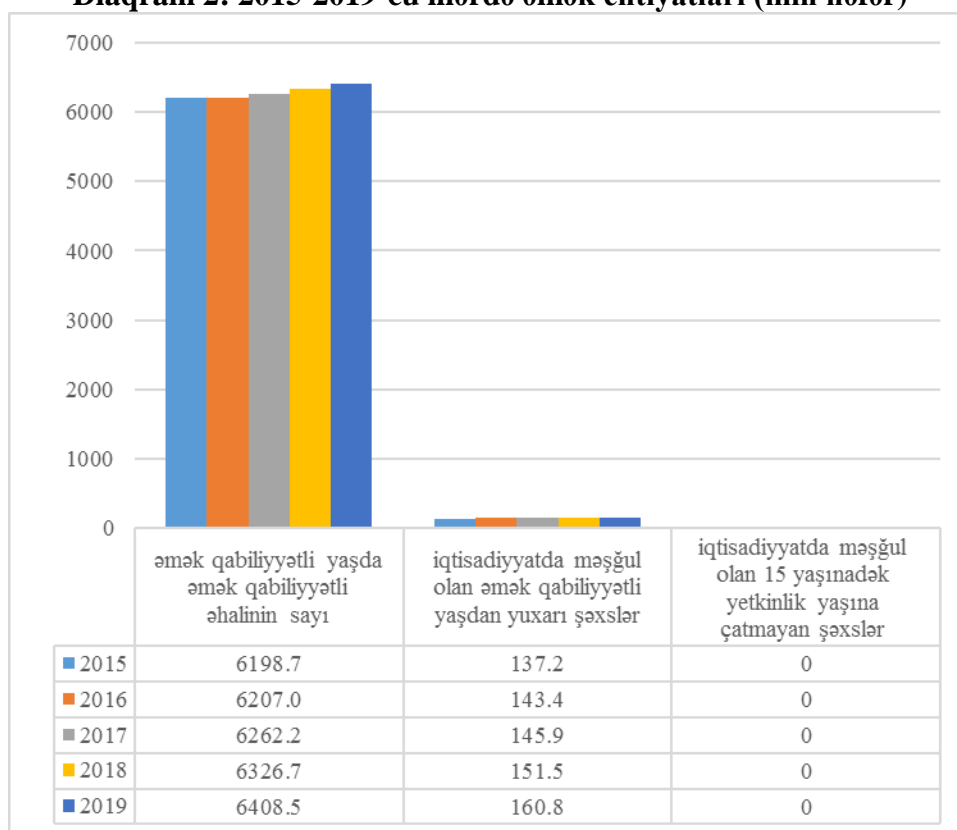
Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı,
<https://www.stat.gov.az/source/labour/>, 2019

Diqram 1-dən görüldüyü kimi, 2015-2019-cu illərdə cinsiyət bögüsü əsasında işsizliyin səviyyəsində artım görmək mümkün olmuşdur. Belə ki, qadınlar arasında işsizlərin sayı kişilərdən 1,1 % çoxdur.

İlkin məlumatlara görə, 1 sentyabr 2020-ci il tarixinə iqtisadi fəal əhali 5 milyon 238,6 min nəfər olmuş, onlar arasında 4 milyon 884,7 min nəfər işləyir. Dövlət Statistika İdarəsi, ölkədə işsizlik nisbəti% 7,2 oldu.

2020-ci ilin 1 avqust tarixinə işçilərin sayı 1 mln 681,2 min nəfər, həmçinin iqtisadiyyatın dövlət sferasında 909,8 min nəf., qeyri-dövlət sferasında 771,4 min nəfər olmuşdur. 34,1 min nəfər iqtisadiyyatın neft və qaz sektorunda, 1 mln 647,1 min nəf. qeyri-neft və qaz sektorunda çalışmışdır (http://abc.az/ru/news/55548#:~:text=884%2C7%20тыс.,стране%20составил%207%2C2%25., 2020).

Diaqram 2: 2015-2019-cu illərdə əmək ehtiyatları (min nəfər)

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı, <https://www.stat.gov.az/source/labour/>, 2020

Diaqram 2-dən məlum olur ki, əmək qabiliyyətli yaşda əmək qabiliyyətli əhalinin sayı 2015-ci ilə nisbətdə artaraq 2019-cu ildə 6408,5 min nəfər təşkil etmişdir. İqtisadiyyatda məşğul əhalinin əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı şəxslərin də sayında artım müşahidə edilmişdir, belə ki, 2019-cı ildə 2015-ci ilə nisbətdə 23,6 min nəfər arataraq 160,8 min nəfərə çatmışdır.

Müstəqil məşğulluğun yüksək bir hissəsi arzuolunan bir nəticə deyil, çünki əmək haqqı alanlardan fərqli olaraq, özünəməşğulluq, bir qayda olaraq, sabit gəlirə və sosial xidmətlərdən istifadə etmək imkanlarına malik deyillər. Nəticədə, ailələrin əhəmiyyətli bir hissəsi sosial təcridəmə riski altında ola bilər.

Əmək məhsuldarlığının sürətlə artması əmək haqlarının artımını üstələyir ki, bu da bu sahələrin rəqabət qabiliyyətinin aşağı olduğunu göstərir və bu səbəbdən onların gələcək inkişafını şübhə altına ala bilər. Nəhayət, peşələrin quruluşundakı ibtidai peşələrin payı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bu dəyişiklik firmaların məhsuldarlığına mənfi təsir göstərə biləcək və bu səbəbdən rəqabət qabiliyyətlərini azalda biləcək sadə texnologiyalara keçdiklərini nəzərdə tutur.

Bu yaxınlarda CEO-lar həddindən artıq istiləşmə iş bazarından əziyyət çəkirdilər. Həqiqətən, 2008-ci ilin iyuluna qədər, neft böhranının artıq Azərbaycana çatmasına baxmayaraq, işəgötürənlər hələ də peşəkar kadr çatışmazlığından, namizədlərin əmək haqqı gözləntilərini çox qiymətləndirdiklərindən, mövcud kadrların saxlanılmasında çətinliklərdən - kadr çatışmazlığının ən çox görülən problemlərindən şikayətləndilər. Ancaq cəmi altı aydan sonra vəziyyət kəskin şəkildə dəyişdi: qlobal maliyyə böhranı Azərbaycan iqtisadiyyatını bürüdü və bu da milli əmək bazarına dərhal təsir etdi (Qriqoryev L. 2013).

Yaxınlaşmaqda olan iqtisadi böhran şəraitində yeni yaradılan yerli biznes ölkənin “neft rifahı” dövründə yığılan “piyləri” spazmatik şəkildə aradan qaldırmağa başladı. Başqa sözlə, müəssisələr xərcləri minimuma endirməyi və gəlirliliyi artırmağı vəd etmişdilər, lakin kredit proqramları səbəbindən alıcılıq qabiliyyətinin azalması vəziyyəti qarşıya qoyulan vəzifələri çətinləşdirdi. Əksər müəssisələrdə kadr əsas xərclərdən biri hesab edilir. Buna görə də, maliyyələrin endirilməsinin əsasən personalın maliyyəsindən başladığı aydındır. Ehtiyatlı işəgötürənlər minimum korporativ əyləncələri, bahalı təlimləri, xarici təcrübələri və kadrla əlaqəli digər xərcləri azaltmağa qərar verdilər. İşəgötürənlər işçilər üçün sosial paketlərin genişləndirilməsi barədə fikirlərdən imtina etməli idilər: tibbi

sığorta, idman xidmətləri və digər sığorta proqramları. Ancaq əsas problem işəgötürənlərin işçiləri üçün maaş artırmaqdan imtina etməsi zərurəti idi.

Məlumdur ki, milli əmək bazarının vəziyyəti əsasən aşağıdakı amillərdən asılıdır:

- Ölkədəki makroiqtisadi vəziyyət
- Yerli ixrac mallarının qiymətləri

Milli əmək bazarını sabitləşdirmək və gənc nəslin məşğulluğunu artırmaq üçün ölkə müasir, bilik tutumlu sənaye sahələrinin inkişafına diqqət yetirməli, xammala deyil, insan kapitalına investisiya qoymalıdır. Əgər bu sahələr inkişaf edərsə, onda əmək bazarında keyfiyyətə bir dəyişiklik olacaqdır.

Əmək bazarını bürüyən kütləvi ixtisar əvvəllər tələb olunan, iş yerini dəyişdirməyi planlaşdırmayan və əməyinin dəyərini yüksək qiymətləndirən mütəxəssislərin üzərinə düşdü. İş itirmək təhlükəsi ilə üzləşən mütəxəssislər yüksək əmək haqqı gözləntilərini azaltmağa məcbur oldular. Bu, aşağı əmək haqqı üçün işə dərhal başlamağa hazır olan böyük bir işçi qüvvəsi axınına səbəb oldu.

Müasir dövrdə endirimlər geniş şəkildə tövsiyə olunur və daha çox dərəcədə əhəmiyyətli xərclər gətirir. İşçilərin ixtisarlara zamanı başqalarından daha çox ofis idarəçiləri, şəxsi köməkçilər, mühasiblər, hüquq şöbəsinin işçiləri, maddi-texniki təminat mütəxəssisləri, satınalma mütəxəssisləri və s. Kütləvi ixtisarlara məruz qaldılar.

Personel xərclərini azaltmaq üçün banklar və bank olmayan kredit təşkilatları, istehsal şirkətləri, iri pərakəndə satış şəbəkələri, inşaat şirkətləri və vasitəçilik təşkilatları ilk növbədə işçilərini işdən azad etdilər. Kiçikləşdirmə proseduru əvvəlcə böhran zamanı bahalı, lakin təsirsiz olan şirkətlərin top menecerlərini təsir etdi.

İşdən çıxarılma zamanı böhrandan təsirlənən çox sayda bank işçisi işsiz qaldı. Bu yaxınlarda daha yüksək əmək haqqı alma ehtimalından ilham alan keçmiş bank işçiləri sakitcə işlərini dəyişdirdilər, banklar arasında sərbəst hərəkət etdilər. Ancaq banklarında işdən çıxarılan işçilər, bu vəziyyətin ölkədəki bütün

banklar üçün tipik olduğunu başa düşərək, əldə edilmiş peşə bacarıqları üçün yeni müraciətlər taparaq digər əlaqəli sahələrə köçmək məcburiyyətində qaldılar.

Böhranın broker şirkətlərinə təsiri ilə əlaqədar olaraq maliyyə analitikləri, investorlar, maliyyə birjalarının brokerləri işlərini itirmək təhdidi altında qaldılar. İşsiz qalan onlar üçün ən yaxşı seçim iqtisadiyyatın real sektoruna keçmək və daxili maliyyə analitikləri kimi yenidən hazırlaşmaq idi.

Yaxşı bir təhsilə və maliyyə hesabatını başa düşən perspektivli işçilər həmişə iqtisadiyyat üçün faydalı olacaqlar, xüsusən birləşmələr və birləşmələr baş verdikdə, təəssüf ki, məhdud sayda iş sayəsində hər kəs işə düzələ bilməz (Yakunin V., Sulakşin S., Netesova M. 2013). Analitiklərin özləri güman etdikləri kimi, qısa müddətdə kapitallarını qorumaqdan narahat olan şəxslər onlara müraciət etməyə başladılar. Ciddi qənaət sahibləri arasında artan narahatlıq və qarışıqlıq, konsaltinq xidmətlərinə olan tələbin artmasına səbəb oldu.

Daşınmaz əmlak brokerləri də iqtisadi böhrandan qaça bilmədilər. Əmlak agentləri kimi iş yerlərinin itirilməsi və çox sayda broker firmasının iflas etməsi əmlak satışında kəskin azalma səbəb oldu. Daşınmaz əmlak bazarından ixtisaslaşmış əmlakçılar digər məhsulların satışına keçmək məcburiyyətində qaldılar. Azərbaycanda inşaat sektorunun və dolayısı ilə daşınmaz əmlak bazarının canlanması iqtisadi böhranın zirvəsindən ən az bir il yarım əvvəl başladı. Media işçiləri və PR mütəxəssisləri üçün də çətinliklər var idi. Bu çətinliklər əksər nəşrlər üçün reklamın ən əhəmiyyətli və əsas gəlir mənbələrindən biri olmasının nəticəsi idi. Şirkətlər, reklam xərclərini azaldaraq, birbaşa onlayn və yazılı nəşrlərin qazancını təsir etdi. Bu baxımdan, media sektorunda fəaliyyət göstərən yerli şirkətlərin əksəriyyəti daxili ictimaiyyətlə əlaqələr mütəxəssislərini ixtisar etmək qərarına gəldilər. Şirkətlərin əksəriyyəti korporativ medianı və PR şöbələrini tamamilə ləğv etdi, digərləri isə “Korporativ Rabitə” nin xərclərini kəskin azaldı.

Araşdırmalar göstərir ki, son iyirmi ildə Azərbaycanın əmək bazarında əsaslı dəyişiklik olmayıb. Ancaq bu, ümumiyyətlə bazarın 2015-2016-cı illər böhranına uyğunlaşmasının 2008-2009-cu illəri tamamilə təkrarladığı anlamına gəlmir. Ştat

2008-ci ildə kəskin zərbə alan böhranla təəccübləndi. Güclü bir azalma deyil, bir bumu gözləyərək, dövlət əhalinin gəlirlərini artırmaq üçün tədbirlər gördü. Məsələn, böhrandan az əvvəl minimum əmək haqqı iki dəfə artırıldı və dövlət qulluqçularının maaşları artdı.

Böhran dövründə dövlət mübarizəni davam etdirdi, ödənişləri artırdı: işsizlik müavinətlərini artırdı və onlara çatmağı asanlaşdırdı, part-time işə subsidiyalaşdırma proqramları başlatdı. Bu, bir çox şəkildə 2008-2009 böhranına ani bir part-time iş artımı ilə cavab verən şirkətlərin hərəkətlərini kompensasiya etməyə kömək etdi.

Görülən bütün tədbirlərə baxmayaraq, 29,1 min nəfər işsiz qalıb. İkinci bir böhran dalğası gözlənilirdi. İqtisadi tənəzzülün keçmiş təcrübəsinə əsaslanaraq, hökumət əsasən əmək haqqının ölçüsünə diqqət yetirərək məşğulluğu qorumaq və əmək bazarını tənzimləmək üçün bir strategiya seçdi. İkinci böhran illərində əmək bazarı bir sapma və ya sözdə təbii işsizliyin “sürüşməsi” ilə, qeyri-rəsmi sektorda sərbəst buraxılan işçiləri özünə cəlb edən yüksək məşğulluq ilə xarakterizə olunurdu.

Xarici işçi resurslarının yerli işçi qüvvəsi ilə əvəzlənməsi və yuyulması. Eyni zamanda, azalan əmək haqqı ödənişlərinin sabitliyinin qarantı kimi çıxış edən dövlət, ödəmələrini gecikdirən işəgötürənlərə qarşı sərt cəzalar tətbiq etdi. Nəticədə, ikinci böhran dövründə məşğulluq yalnız 15,6 min nəfər azalıb. Statistika görə, bu gün Azərbaycan əhalisinin məşğulluq səviyyəsi 65,4% -dir ki, bu da ölkə üçün qeyri-adi dərəcədə yüksək dəyərdir. Böhrana cavab vermək üçün iki variantdan hansı daha çox Azərbaycan əmək bazarı modelinin xüsusiyyətlərinə uyğundur? Mütəxəssislər 2008-2009-cu illərdə reallaşdırılan hökumət siyasətinin ölkə üçün tipik olmadığını iddia edirlər. Ancaq 2015-2016-cı illərdəki böhran ənənəvi metodlarla aradan qaldırıldı, bunların mənbələri 1990-cı illərdəki çoxsaylı zərbələrin amortizasiyasıdır (<https://www.if24.ru/azerbajdzhan-tretij-god-ekonomicheskogo-krizisa/>, 2017).

Araşdırmaya görə, qeyd edilməlidir ki, dövlət investisiya siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsində son illərdə əmək bazarının çatışmazlığı

yalnız müxtəlif sahələrdə buraxılan işçi qüvvəsinin sayını deyil, eyni zamanda əmək yaşına çatmış gənclər. Bu o deməkdir ki, əmək bazarının formalaşmasında bu faktorların nəzərə alınmaması respublikamızda işsizlərin sayının daha da çoxalmasına və sosial gərginliyin yüksəlməsinə gətirib çıxara bilər. Buna görə də səmərəli məşğulluğun vacib elementlərindən biri əmək bazarında tələbin və təklifin tarazlaşdırılması mexanizminin hazırlanması və həyata keçirilməsidir.

2.2. Regionlar üzrə əmək bazarında demoqrafik proseslərin mənfi təsirinin aradan qaldırılmasına dair tövsiyələrin işlənilib hazırlanması

İndiki mərhələdə sosial və iqtisadi inkişafın əsas nəticəsi əmək bazarı göstəricilərinin yaxşılaşdırılması olmalıdır (məşğulluq və işsizlik). Bu, həm işçi qüvvəsinin keyfiyyəti, həm də işsizlərin və işsizlərin şəxsiyyəti üçün və nəticədə sosial sabitliyin pozulması təhlükəsi ilə nəticələnən dağıdıcı nəticələrə görədir.

İş təklifinin həcmi, ilk növbədə, doğum nisbəti, əmək qabiliyyətli əhəlinin artım (artım) sürəti, onun cins-yaş quruluşu, habelə elmi-texniki tərəqqinin əldə olunmuş inkişaf səviyyəsi ilə müəyyənləşdirilir.

Milli miqyasdakı demoqrafik vəziyyət əmək bazarının formalaşmasına və fəaliyyətinə və sosial və əmək münasibətlərinə birmənalı təsir göstərmir, xüsusən onun xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir. Bu dövrdə, regional səviyyədə, xüsusən Azərbaycan Respublikasında (AR) demoqrafik amil mənfi təsir göstərir, tələb, təklif və əmək bazarının bütün mexanizminin qeyri-bərabərliyini artırır (Əfəndiyev R., Gözəlova A. 2018).

Əhəlinin azalması, aşağı gəlirlərlə birlikdə milli iqtisadiyyat sahələrində işçi qüvvəsinə tələbin azalmasına, işçi qüvvəsinin kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərinin pisləşməsinə, əhəlinin intellektual potensialının azalmasına səbəb olur nəticədə əmək ehtiyatlarının kənarlaşdırılmasına gətirib çıxarır.

Əhəlinin sayı bazar inkişafının vacib göstəricisidir, çünki mal və xidmətlərin əsas istehlakçısı əhəli olduğundan istehlak bazarına, lazımı xidməti göstərən infrastruktur bazasının etibarlılığına tələbləri müəyyənləşdirir. Əhəlinin sayından asılı olaraq ümumi pul gəlirləri və müvafiq olaraq effektiv tələb formalaşır.

Ümumi əhali çox ümumiləşdirilmiş bir göstəricidir, regional bazarların formalaşması və fəaliyyət göstərməsinin regional xüsusiyyətlərini kifayət qədər əks etdirmir. Bunun səbəbi, şəhər və kənd əhalisinin bölgə bazarları sistemində fərqli təsir göstərməsi, istehlakçı və digər bazarların bölgələndirilməsinə və təşkilinə ciddi düzəlişlər etməsidir. Şəhər əhalisi, kənd əhalisindən fərqli olaraq, əmək bazarı ilə daha fəal əlaqəlidir, maliyyə və kredit mənbələri və qiymətli kağızlar bazarının formalaşmasında və fəaliyyətində fəal iştirak etmək üçün daha çox imkana malikdir.

Regional əmək bazarının parametrləri, yığım və istehlak fondlarının nisbəti, istehsal və qeyri-istehsal tikintisinə kapital qoyuluşlarının bölüşdürülməsi, istehsal güclərinin yerləşməsi və inkişafı və məşğulluğun strukturu böyük ölçüdə demoqrafik quruluşdan asılıdır. Əhalinin demoqrafik quruluşu bölgənin iqtisadi potensialına, regional büdcənin (xüsusilə onun xərc hissəsi) formalaşmasına və istifadəsinə və əhalinin ödəmə balansına mühüm təsir edir (Əfəndiyev R., Gözəlova A. 2018).

Demoqrafik inkişafdakı və əhalinin yaş və cins quruluşundakı dəyişikliklər bölgənin iqtisadi quruluşunda, milli gəlirin strukturunda, əmək qabiliyyətli əhalinin iqtisadi yükündə, uyğun olaraq kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olur. regional əmək bazarı, iş yerlərinin həcmi və texniki-iqtisadi xüsusiyyətləri, təhsil xidmətləri bazarının tutumu və strukturu və s.

Əmək ehtiyatlarının təkrar istehsalının ümumi prinsipləri bütün ölkə üçün eynidir, lakin ayrı-ayrı bölgələr üçün onların çoxalma şərtləri müəyyən amillərin təsiri ilə eyni deyil.

Doğum nisbətini azalmasına baxmayaraq Azərbaycan Respublikasında demoqrafik vəziyyət aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

- Azərbaycanda ən yüksək doğum nisbətlərindən biri;
- ölkədə ən yüksək demoqrafik yük;
- məhdud məşğulluq sahəsi ilə səciyyələnən kənd əhalisinin yüksək payları, kənd təsərrüfatında məşğulluq;

- eyni orta Azərbaycan göstəricisindən bir neçə dəfə yüksək işsizliyin yüksək səviyyəsi.

Azərbaycan Respublikasında sosial-demoqrafik vəziyyət mürəkkəb və ziddiyyətlidir. Əhalinin təbii artımının azalmasına təsir edən amillər cəmində bazar islahatları nəticəsində maddi rifahın və yaşayış şəraitinin pisləşməsi mühüm rol oynadı. Sonuncunun mənfi nəticələri kənd sakinləri, yaşayış yerləri üzərində daha çox təsir etdi.

Bütün ölkədə olduğu kimi, bölgə də təhsilin keyfiyyətinin azalması, daxili və xarici miqrasiya, məşğulluğun sahə quruluşundakı resurs dəyişiklikləri səbəbindən işçilərin peşə və ixtisas xüsusiyyətlərinin azalması ilə xarakterizə olunur ki, bu da pisləşməyə səbəb olur.

Azərbaycan üçün xarakterik olan əmək ehtiyatlarının yüksək artım tempi də yeni iş yerlərinin açılmasının adekvat dərəcəsini tələb edir. Bazar iqtisadiyyatının inkişafı üçün bu ən vacib tələbin yerinə yetirilməməsi sosial və iqtisadi xarakterli müxtəlif mənfi nəticələrə səbəb olur, millətlərarası münasibətlərdə gərginlik yaradır və məşğulluq problemini daha da çoxaldır. Bu isə öz növbəsində dövlət qurumlarını və hökuməti prioritet olaraq bu vəziyyətdən çıxış yolları axtarmağa məcbur etməlidir. Əks təqdirdə, yüksək işsizlik vətəndaşları, xüsusən də gəncləri çıxılmaz vəziyyətə salır: xadimlərin sıralarına qoşulmaq üçün meşəyə getmək; yaşayış bölgəsindən kənara çıxmaq; cinayət işləri ilə məşğul olmaq (oğurluq, sifarişli qətlər və s.); qeyri-rəsmi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq (kölgə ticarəti, kölgə məşğulluğu və s.) (<https://uploads.cbar.az/assets/058cf3b4ee0d7861934a667d3.pdf>, 2016).

Əhalinin, o cümlədən kənd əhalisinin miqrasiya axınının obyektiv səbəbləri və motivləri arasında əvvəllər qeyd olunmuş kifayət qədər yüksək təbii əhali artımını, həmçinin kütləvi və uzunmüddətli işsizliyi, rəsmi məşğulluğun qeyri-sabitliyini, əhali təbəqələşməsinin, korrupsiyanın, milli iqtisadiyyatın əksər sahələrinin inkişaf etməməsinin, məzmununa, vəziyyətinə və əmək haqqına narazılığının miqyasını vurğulamaq lazımdır.

Miqrant axınları, yəni hərəkət istiqamətləri və hədəfləri genişdir və gediş istiqamətlərini seçərkən müəyyən və təbii üstünlüklərlə ifadə olunan özünəməxsus xüsusiyyətləri var (<https://uploads.cbar.az/assets/058cf3b4ee0d7861934a667d3.pdf>, 2016).

Respublikadan işçi qüvvəsinin axını alıcı bölgələrin daha da iqtisadi böyüməsinə, eyni zamanda miqrantların öz həyat səviyyəsinin artmasına, karyera yüksəlişi, özünü reallaşdırma, keyfiyyətli təhsil almaq, daha yaxşı sosial təminat üçün imkanlar və mənbələrə daha asan giriş təmin edir. Bununla yanaşı, etnomədəni müxtəlifliyin artması, miqrantların qaldığı yerdə əsəbi bir vəziyyətin yaranmasına kömək edir, gərginliyin artması, millətlərarası və dinlərarası zəmində qarşıdurmaların olması, millətçi hərəkətlərin aktivləşməsi və siyasi mübarizənin şiddətlənməsi üçün zəmin yaradır.

İş axtaran əhali axınının inkişaf tendensiyası sənayedə, kənd təsərrüfatında və bölgənin sosial sahəsi canlanana, investorlar cəlb olunmayana qədər, təhsil ilə yerli işçilərin ehtiyacları arasında aydın bir əlaqə olmayana qədər davam edəcəkdir. Bunun üçün respublikadakı sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyət əsasdır.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasında əhalinin çoxalma səviyyəsinin yüksək olması regional əmək bazarının normal fəaliyyəti üçün əsas problemdir. Əhalinin qənaətbəxş olmayan tələbi ilə əhalinin daha da artması vəziyyətini daha da ağırlaşdıracaq və bölgənin əmək bazarında sosial gərginlik yaradacaqdır. Respublikanın hazırkı inkişaf mərhələsində miqrasiya axınlarının səmərəli tənzimlənməsi bölgədəki iqtisadi siyasətin əsas hədəflərindən biri olmalıdır. Miqrasiya axınlarının regional səviyyədə tənzimlənməsi, ilk növbədə, bölgənin sosial-iqtisadi ehtiyaclarına cavab verən şərait yaratmaq, habelə həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə reallaşdırılan inzibati, hüquqi və sosial-iqtisadi tədbirlərin kompleksidir. Regional miqrasiya siyasətinin əsas vəzifəsi əmək bazarlarındakı gərginliyin azaldılmasına yönəlmiş effektiv iqtisadi siyasətin elementlərindən biri kimi xarici miqrasiya axınlarını tənzimləyən bir mexanizmin inkişafı olmalıdır (Xarçenko L. 2011: s.56).

İqtisadi, siyasi və bir çox digər amillərin nəticəsi olaraq, demoqrafik vəziyyətə daha çox təsir göstərən doğum nisbəti prosesi, sadəcə əhalinin çoxalma

normalarıdan kənara çıxır və iqtisadi cəhətdən aktiv əhalinin sayının azalmasına səbəb olur. Demografik proseslərin xüsusiyyəti ondadır ki, ölkə əhalisinin cinsi və yaş quruluşu pisləşir, iqtisadi cəhətdən fəal əhalinin sayı azalır, işçi qüvvəsinin təkrar istehsal prosesləri pisləşir, aşağı nüfuzlu və aşağı səviyyədə doldurulmasında çətinliklər olur. ödənişli iş yerləri və işçi qüvvəsinin idxalına ehtiyac yaranır. Real iqtisadi həyatda əmək bazarının dinamikasına bir sıra faktorlar təsir edir: doğum nisbəti, əmək qabiliyyətli əhalinin artım sürəti, cinsi və yaş quruluşu, müxtəlif demografik və etnik qrupların iqtisadi fəaliyyət dərəcəsi əmək qabiliyyətli əhalinin, immiqrasiya prosesləri və s.

İqtisadiyyatda və əmək bazarında baş vermiş dinamik proseslərin tələblərinə müvafiq olaraq işçi qüvvəsinin hazırlanması proseslərinə keyfiyyətə yeni yanaşmalara ehtiyacımız var. İxtisaslı işçi qüvvəsi (işçilər və mütəxəssislər) bazarının formalaşması, onun əsas parametrlərinin proqnozlaşdırılmasından başlamaq lazımdır, burada əsas diqqət əmək bazarının tələb etdiyi keyfiyyət və tələb olunan işçi qüvvəsinin hazırlanmasına yönəldilməlidir. Bundan əlavə, əmək bazarında bir işçinin geniş bir peşəyə yiyələnməsi, iş həyatı boyu ixtisas səviyyəsini dəfələrlə yüksəltməsi ilə əlaqədar peşəkar bir hərəkətlilik problemi vardır.

Görünən odur ki, daxili iqtisadiyyatın yeni bir böyümə keyfiyyətini təmin edən intensiv inkişaf yoluna keçidi ixtisaslı işçi qüvvəsinə yönəldilmiş bir əmək bazarının formalaşmasını tələb edir. Və burada bu istiqamətin müvafiq iqtisadi təşviqlər və qanuni qaydalarla dəstəklənməsi vacibdir (Məmmədova M. 2007: s.38).

Ciddi struktur dəyişikliklərinin gələcəyini nəzərə alaraq, bütün profillərdə kadr hazırlığı sahəsində büdcə xərclərinin əsaslandırılmasını artırmaq lazımdır. Gələcək iqtisadiyyat və sosial sahənin modelini əks etdirməli, demografik amillərin təsirini nəzərə almalıdırlar.

Gələcək iqtisadiyyatın kadr modellərinin formalaşdırılması mühüm elmi vəzifədir. Bu cür modellərdə həm ümumi işçinin, həm də hər profilin işçiləri və mütəxəssislərinin keyfiyyət parametrlərini ayrı-ayrılıqda təqdim etmək, hazırlanma

xərclərini və bir növ satış qiymətini proqnozlaşdırmaq məsləhətdir. Bu vəzifələr dərhal həll tələb edir.

Ədalət naminə demək lazımdır ki, artıq ölkənin ali məktəblərində kadr hazırlığının keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün çox işlər görülür: tədris prosesi yaxşılaşdırılır, müəllim heyətinə tələblər artır və konkret müəssisələrlə əlaqələr qurulur. Təhsil müəssisələrinə birləşdirilərək öyrənilən fənlərin sayının azaldılması, müxtəlif fənlər üzrə tədris növləri arasındakı tədris planlarının nisbətinin praktik formaların xeyrinə dəyişdirilməsi üçün əlavə hüquqlar verilmişdir. Vəzifə təhsil, elm və sənayenin inteqrasiyasıdır ki, bu da tətbiqi sənətlərə malik ixtisaslı kadrların hazırlanmasını nəzərdə tutur.

Bu baxımdan məzunların məşğulluq probleminin həllinə yönəlmiş universitetin uğurlu işinin cəmiyyətdə, o cümlədən işə götürən təşkilatlar arasında müsbət nüfuzunun formalaşmasına kömək edəcəyinə inanan tədqiqatçılarla razılaşmamaq çətindir.

Lakin bütün bu tədbirlər yalnız çoxdan formalaşmış və artıq köhnəlmiş mütəxəssis hazırlığı sisteminin bir qədər yaxşılaşdırılmasına yönəlib. Demografik amilin mənfi təsiri şəraitində intensivləşmə ehtiyaclarını və milli iqtisadiyyatın yeni iqtisadi inkişaf modelini qarşılayacaq daha dərin bir yenidənqurma tələb olunur.

Birincisi, böyüməkdə olan çoxsahəli tədris proqramının öhdəsindən gəlmək lazımdır. Universitetlərin qərarına görə seçmə fənlər sayına daxil olan “cırtıdan” mövzular o qədər çoxdur, baxmayaraq ki, onları əsas fənlər üzrə əlavə problemlə hissələr kimi qəbul etmək daha məntiqli olardı.

İkincisi, rəsmi deyil, həqiqətən fənlərarası əlaqələrin təmin edilməsi və bununla da təlimin əmək bazarının tələblərinə yaxınlaşdırılması lazımdır.

Üçüncüsü, ümumi nəzəri və xüsusi təlim arasında dərin üzvi əlaqə mexanizmi hazırlamaq lazımdır.

Mövcud nəzəri inkişafın təhlili və çoxsaylı praktik nümunələr göstərir ki, keçid dövrünün xüsusiyyətlərinin təsiri altında elmi ədəbiyyatda işsizliyin azaldılması və balanslı məşğulluğun yaradılmasında dövlət orqanlarının əsas

vəzifəsi olduğuna dair bir fikir inkişaf etmişdir. Əmək bazarındakı müxtəlif dinamikaların imkanlarını nəzərə almayan (o cümlədən demoqrafik amilin təsiri ilə) bu cür birtərəfli, vaxtında bəzi azalmaların qaçılmaz olacağını proqnozlaşdırmağa imkan vermədi. əmək qabiliyyətli əhalinin iş yerlərinə olan ehtiyacının artım tempində. Bunun nəticəsi, birincisi, mənfi demoqrafik dalğanın nəticələrinə hazırlaşmaq üçün vaxt itirildi, ikincisi, dövlət orqanlarının fəaliyyətində müvafiq ardıcılıq təmin edilmədi.

Beləliklə, əmək bazarında həqiqətən kadr çatışmazlığı var. Daha doğrusu, əmək bazarının tələb etmədiyi işçi qüvvəsinin aşkar amillərinin yanında mövcuddur. Hal-hazırda, ölkə bir siyahının bir səhifədən çox olacağını o qədər geniş və əllə mexanikləşdirilmiş peşələr üzrə işçilər tələb edir. Bunlardan yalnız bir neçəsinin adını çəkək. Bunlar suvaqçı, çilingər, dülgər, aşpaz, təmizlikçi, qaynaqçı, buldozer sürücüsü və s. Sənayedə, inşaatda, xidmətdə bacarıqlı işçilər tələb olunur və buna əmin olmaq üçün məşğulluq xidmətləri və işə qəbul agentliklərinin İnternet saytlarına baxmaq kifayətdir.

Latın dilindəki “kəsir” sözünün tədricən əmək bazarındakı mövcud vəziyyəti qiymətləndirmək üçün əvəzolunmaz bir atributa çevrildiyi aşkardır. Əmək ehtiyatlarının xarakteristikasında tətbiqetmə sahəsi həm ümumi istifadədə, həm də elmi mənada getdikcə genişlənir. Bir vaxtlar, tanınmış macar iqtisadçısı J. Kornai, sosialist ölkələrin iqtisadi inkişafına xas olan “ümumi, xroniki, özünü çoxaldan, intensiv kəsir” sistemini “kəsir iqtisadiyyatı” adlandırdı. On illər sonra qıtlıq, xüsusən işçi qüvvəsi ilə bağlı fikirlərdə ciddi dəyişikliklər oldu (Xarçenko L. 2011).

Hal-hazırda alimlərin ən radikal hissəsi bu gün daxili əmək bazarının böyük dərəcədə kadr çatışmazlığı olduğuna inanır, işçilərin əmək bazarını təmsil edən və müəyyən bir iş yerində ixtisaslı bir mütəxəssis tutma problemi əksər mütəxəssislər tərəfindən kifayət qədər sübut edilmiş bir fakt olaraq qəbul edilir. Belə bir nəticə əldə etmək üçün kifayət qədər səbəb var. Son araşdırmaların göstərdiyi kimi, ölkəmizdə kadr çatışmazlığı son iki ildə ən çox özünü büruzə verdi.

Son illərdə bu problemin həllinə həsr olunmuş bir çox elmi tədqiqatın nəticələri dərc edilmişdir. Müəllif, “təqaüd yaşsı da daxil olmaqla yaşlı işçilərin -

xüsusilə istehsalatda - yayılması nəzərə alınmaqla, işçi çatışmazlığının iş gününün və həftənin uzunluğunu artıraraq kompensasiya etmək təkliflərini eşitmək absurd görünür. Bu cür tədbirlər nəhayət sənaye əməyinin gənclər üçün cəlbediciliyini pozacaq və mövcud qəbul edilməz dərəcə ilə əlaqəli olsa belə, onun istehsala axınını azaldacaqdır”.

Bazar münasibətlərinin inkişafının iş prosesində işçilərin psixologiyasının ən vacib xüsusiyyətini - iş vaxtına münasibətini kölgədə qoymamalıdır. Axı iqtisadiyyatı modernləşdirməyin şərtlərindən biri də zaman vahidi üçün daha çox keyfiyyətli məhsul istehsal etməkdir, hər iş dəqiqəsindən daha yaxşı istifadə etmək lazımdır.

Bir tərəfdən işçi qüvvəsindəki çatışmazlığın aradan qaldırılmasına, istehsal səmərəliliyinin artırılmasına kömək edəcək, eyni zamanda iş vaxtına qənaətə təkan verən bu cür təsir vasitəsinin inkişafına metodoloji yanaşmalar tapmaq lazımdır. digər tərəfdən, işçiləri iqtisadiyyatla əlaqəli istehsal gücünü ənənəvi əmək formaları ilə - ilk növbədə elmi-texniki tərəqqi nailiyyətlərindən istifadə etməklə inkişaf etdirməyə təşviq edəcəkdir.

İqtisadi inkişafın tələbləri və mövcud demoqrafik vəziyyət nəzərə alınmaqla, xaricdən əmək miqrantlarının əlavə cəlb edilməsinə ehtiyac duyulur. Bu gün aparıcı iqtisadçılar arasında iqtisadi amillərin miqrasiya prosesinin əsas hərəkətverici qüvvəsi olmasına dair bir fikir ayrılığı mövcud deyil. Dövlətlərarası miqrasiyada əmək komponenti həm prosesin intensivliyini, həm də effektivliyini təyin edən əsas stimula amildir.

Miqrasiya əmək bazarını dəyişdirirmi? Bu sualın cavabı göz qabağındadır. Miqrasiya miqyasının artması əksər hallarda demoqrafik vəziyyəti ciddi şəkildə təsir edir, işçi qüvvəsinin cinsi və yaş strukturunun dəyişməsinə səbəb olur və əmək bazarının segmentləşdirilməsini artırır. Nəzərə alınmalıdır ki, miqrasiya axınlarının istiqamətləri, onların quruluşu və keyfiyyət tərkibi həmişə Azərbaycanın strateji ehtiyaclarına cavab vermir.

Bu şərtlərdə, Azərbaycanda əmək miqrasiyasını tənzimləyən ümumi bir mexanizmin yaradılması çərçivəsində, intellektual miqrasiya prosesini tənzimləyən

xüsusi bir proqramın hazırlanması vacibdir. İkincisi, ilk növbədə, yüksək ixtisaslı elmi kadrların (əvvəllər ölkəni tərk edənlər də daxil olmaqla), habelə intellektual fəaliyyətlə əlaqəli bir sıra digər işçi qüvvəsinin əmək məqsədi ilə ölkəyə girişini əhatə edir. Müzakirələr və fikir mübadiləsi, yerli və xarici təcrübələrin öyrənilməsi və tədqiqatlar zamanı ölkəmizdə belə bir proqrama ehtiyacın tədricən yetişdi. Müəllif əmindir ki, belə bir proqramın məqsədi əmək miqrasiyası prosesini optimallaşdırmaq olmalıdır

Əmək miqrasiyasını tənzimləyən proqramın həyata keçirilməsi yolu çox səviyyəlidir. Sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası dövlət səviyyəsində müəyyən edilir; elmi-texniki siyasətin məqsədləri, vəzifələri və mexanizmləri, ümumilikdə əmək miqrasiyasının və xüsusən intellektual miqrasiyanın rolu və yeri. Miqrasiya axınlarını optimallaşdırmaq üçün yüksək ixtisaslı kadrların iqtisadi təşviqinin və sosial və hüquqi müdafiəsinin xüsusi mexanizmləri əsaslandırılmışdır. Bundan əlavə, ümumilikdə və Azərbaycanın təsis qurumları səviyyəsində miqrasiya siyasətini yaxşılaşdırmaq üçün tədbirlər üçün effektiv qanunvericilik dəstəyi təmin etmək lazımdır (<https://vet.edu.gov.az/az/news/1269>, 2017).

Respublika səviyyəsində bu problem son zamanlarda tədricən həll olunmağa başlamışsa, Azərbaycanın bölgələrində hələ çox iş görülür. Əvvəla, istisnasız olaraq bütün bölgələrdə müvafiq uzunmüddətli miqrasiya proqramlarının qəbulu lazımdır. Proqrama daxil edilməli olan müvafiq metodoloji inkişafılara aşağıdakılar daxildir:

- miqrasiya axınının demoqrafik komponenti və qeyri-sabitliyi nəzərə alınmaqla miqrasiya vəziyyətinin (qısamüddətli, orta və uzunmüddətli) inkişafının dinamik təhlili və proqnozlaşdırılması;
- yeni gələnlər üçün əmək bazarına olan tələbi nəzərə alaraq seçmə miqrasiya siyasəti meyarlarının müəyyənləşdirilməsi;
- miqrasiya göstəricilərinin hazırlanması və proqramın effektivliyi və səmərəliliyi çərçivəsində nəzərə alınması, əmək bazarının əsas göstəricilərinin dinamikasını, əmək ehtiyatlarının sayındakı dəyişiklikləri və iqtisadi cəhətdən fəal əhalini izləmək bu istiqamət;

- qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanları tərəfindən miqrasiya vəziyyətinin inkişafına nəzarətin təşkili mexanizmi.

Dediklərimizdən, əmək bazarı problemini iki cəhətdən inkişaf etdirmək lazım olduğu ortaya çıxır: birincisi, əmək bazarını lazımi işçi qüvvəsi ilə təmin etmək baxımından və ikincisi, onun rəşional paylanması. Demografik amil miqrasiya siyasətinin əsasını qoymalı və əmək bazarında iş yerlərinin dinamikasına (artmasına və ya azalmasına) yanaşmaları müəyyən etməli və əmək ehtiyatlarının formalaşmasında hökm sürən demografik meyillər məşğulluq siyasətini diktə etməlidir.

Eyni zamanda, demografik sahədə yeni bir vəziyyətin formalaşmasına birbaşa təsir göstərən ən əhəmiyyətli məqamlardan biri də dövlət demografik siyasətinin dəyişdirilməsidir.

Bir daha vurğulamaq lazımdır ki, indiki mərhələdə əmək bazarının inkişafı qəti şəkildə iqtisadiyyatdakı keyfiyyət dəyişiklikləri, intensiv böyümə mərhələsinə keçməsi və səmərəliliyin hərtərəfli artması ilə müəyyənləşdiriləcəkdir. Bu səbəbdən əmək ehtiyatlarında geniş bir artım, yeni işçi qüvvəsinin keyfiyyət xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq istifadəsində bir inkişafa yol verməlidir: təhsil, ixtisas və sənətkarlıq. Bütün bunlar dövlətin demografik siyasətinə yeni tələblər qoyur. Başqa sözlə, müasir əmək bazarının inkişafı, digər şeylərlə yanaşı, ümumi işçi qüvvəsinin kəmiyyət və keyfiyyət tərkibinin yenilənməsi üçün sosial-iqtisadi münasibətlərdə özünü göstərməlidir. Belə bir yeniləşmə həm əmək qabiliyyətli əhalinin sayının bərpa olunmasını, həm də dövrün yeni tələblərinə uyğun olaraq əmək ehtiyatlarının tədris və peşə hazırlığının getdikcə daha yüksək səviyyədə olmasını nəzərdə tutan genişlənmiş keyfiyyətli təkrar istehsalını nəzərdə tutur.

Bu iş, əlbəttə ki, kompleks bir tədqiqat obyektinin bütün müxtəlifliyini tükəndirmir. Azərbaycan iqtisadiyyatındaki dəyişikliklər və yeni fenomenlərin əmək bazarının inkişafındaki demografik komponentin daha da araşdırılmasını tələb edəcəyi açıqdır və bu da yeni bir dövrdə təkamülünü izləməyə imkan verir.

2.3. Əhalinin azalması şəraitində əmək bazarının inkişafı üçün sosial-iqtisadi siyasət

İqtisadi şərait pisləşdi və son Sovet nəsillərinin reproduktiv fəaliyyəti azalmağa başladı. Bütün sosial təşviqlərə və səxavətli analıq kapitalına baxmayaraq yaxın 15 ildə ümumi məhsuldarlıq nisbətində (bir qadına düşən uşaq sayı) ciddi bir artım şansının olmadığı ortaya çıxdı. Nəticədə demoqrafik illüziyalar aradan qaldırıldı.

Bu istiqamətdə aparılan çoxsaylı dünya təcrübələri həmişə eyni şeyi göstərir: ucuz işçi qüvvəsinin axını ölkənin iqtisadi inkişafında güclü bir əyləkdir. Bəli, Azərbaycanda ucuz əmək miqrantlarının axını ilə maraqlanan bir sıra nüfuzlu iş cəmiyyətləri var (ilk növbədə inşaatçılar). Bu açıq-aydın layihələrin dəyərini azaldır və yaxşı görünən mənfəəti artırır. Ancaq bazarda kürəyi olan ucuz çalışqan miqrantlar olduğu müddətdə bir ekskavatora investisiya qoymaq iqtisadi mənə vermir. Investisiya fəaliyyətini istəyiriksə, təcili olaraq işçi qüvvəsinin qiymətinin artmasına və dolayısı ilə miqrant axınının azalmasına ehtiyac duyuruq. Əhalinin artımını seçsək, investisiya fəaliyyətini unutmalıyıq.

Xatırlatmaq istərdim ki, müasir Avropa kapitalizmi, XIV əsrdə Avropanın müxtəlif yerlərində əhalinin dördü birindən dördü üçün azalmasına səbəb olan Böyük Taun Epidemiyası nəticəsində başladı. Eyni zamanda, torpaq ehtiyatlarının və pulun həcmi dəyişməyib - vəba qızıl və torpaq üçün dəhşətli deyil. Əhalinin itkisindən sonra iqtisadiyyatın yenidən təşkili, məhsuldarlığının kəskin artmasına, daha sonra isə bütünlüklə yüksək keyfiyyətli infrastruktur dəyişikliklərinə gətirib çıxardı və nəticədə bizi bugünkü iqtisadi gerçəkliyə gətirdi.

Son illərdə əhali miqrasiyası əmək bazarında tələb və təklifi tarazlaşdırmaq üçün ölkə daxilində əhalinin yenidən bölüşdürülməsini təmin etməyib. Milli iqtisadiyyatın dirçəlişi, qaçılmaz ərazi və sahə balanssızlığı, ölkə daxilində əhalinin və əmək ehtiyatlarının daha aktiv bölüşdürülməsini tələb edəcəkdir ki, bu da vətəndaşların əmək miqrasiyasını stimullaşdırmaq üçün mexanizmlərin hazırlanmasını zəruri edəcəkdir. Miqrantların özlərini yerləşdirmə və işə düzəltmək istəyi hər cür şəkildə təbliğ edilməlidir.

Bazar mexanizmi, vətəndaşların hərəkət azadlığı hüquqlarının təmin edilməsinə və bu məqsədlə iqtisadi təşviq sisteminin yaradılmasına əsaslanan miqrasiya proseslərinin dövlət idarəçiliyinə ehtiyacını əvvəlcədən müəyyənləşdirir.

Bu miqrasiya vəziyyəti yeni yanaşmalar tələb edir ki, Azərbaycanda əhalinin azalması iqtisadiyyatın ehtiyaclarından, milli təhlükəsizlik maraqlarından, ictimai asayişin qorunması və xalq sağlamlığından ciddi şəkildə Azərbaycan cəmiyyətinin müsbət inkişafına kömək edən bir amil halına gəlsin.

Azərbaycanda reallaşdırılan sosial-iqtisadi siyasətin başlıca istiqamətlərindən biri əmək bazarının inkişafı və işçi qüvvəsindən effektiv istifadə olunmasıdır. Bu məqsədlə ölkədə əmək hüquqlarının, əmək, məşğulluq və sosial müdafiənin qorunması üçün təsirli tədbirlər görülür. Bununla yanaşı, son vaxtlar milli əmək və məşğulluq qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi üçün mühüm addımlar atılmışdır.

Son 10-15 ildə dövlət yoxsulluğa səbəb olan vacib amillərdən biri olan işsizliyin azaldılması üçün uğurlu bir siyasət həyata keçirir. Beləliklə, bölgələrdə uğurla reallaşdırılan Dövlətin sosial-iqtisadi inkişaf proqramları yeni iş yerlərinin açılması, yeni müəssisələrin, infrastruktur obyektlərinin yaradılması və məşğulluğun artırılması baxımından vacibdir. Bu Dövlət proqramlarının uğurla icrası bölgələrin iqtisadi inkişafının təmin edilməsinə, həmçinin işsizliyin və yoxsulluğun əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına, əhalinin sosial rifahının və həyat səviyyəsinin daha da artmasına, işsizlərin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə və sosial həssas qrupların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi ilə nəticələnmişdir (<https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=4294>, 2019).

Daxili potensialdan effektiv istifadə, iqtisadiyyatın liberallaşdırılması, iqtisadi iştirakçılar üçün sağlam rəqabət imkanının yaradılması, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı nəticəsində hər il orta hesabla yüz mindən artıq yeni iş yeri açılır.

Azərbaycanın milli prioritetlərinə, iqtisadi inkişaf perspektivlərinə və mövcud olan demoqrafik meyllərə əsaslanaraq, ölkədə keyfiyyətli məşğulluğun təmin edilməsinə yönəlmiş müvafiq institusional islahatların davamı məqsədiylə yaxın illər üçün məşğulluq siyasəti formalaşdırılmışdır. Məşğulluq sahəsində ölkənin inkişafının perspektivli hədəfləri layiqli iş yerləri açmaq, məşğulluq

sahəsinə daxil olmağı təmin etmək, sosial həssas qrupların əmək bazarında iştirakını artırmaq və Respublikanın 2019-2030-cu illər üçün Məşğulluq Strategiyası məqsədi ilə müəyyən edilmişdir.

Məşğulluğun inkişafına və layiqli işin təmin edilməsinə imkan verən əmək bazarının tənzimlənməsi üçün qanunvericilik bazasının və institusional quruluşun təkmilləşdirilməsini özündə ehtiva edən bu Strategiya, Prezidentin dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuş milli iqtisadiyyatın əsas sahələri üçün strateji bir yol xəritəsidir.

Əmək bazarında sosial siyasətin əsas istiqamətləri müəyyən edilə bilər:

1) fərdi əmək əməyi, sahibkarlıq və işgüzar fəaliyyət yolu ilə rifahın artırılması;

2) müvafiq işsizlik yardımının göstərilməsi, iş yerlərinin qorunması, işini itirmiş şəxslərin peşə səviyyəsində yenidən hazırlanması;

3) şəxsin əmək töhfəsi nəzərə alınmaqla ədalətli pensiya ödənişləri sistemini təmin edəcək əsas pensiya islahatının həyata keçirilməsi;

4) ehtiyacı olanlara pul və maddi formada ünvanlı yardımın göstərilməsi; cəmiyyətin intellektual potensialının hərtərəfli dövlət müdafiəsinə, səmərəli istifadəsinə və artırılmasına kömək;

5) mənimsənilmənin qarşısının alınması, mənəvi sahənin, təhsilin, elmin və mədəniyyətin inkişafı üçün sabit maliyyə və dövlət dəstəyinin təmin edilməsi; ailə, analıq və uşaq üçün geniş dəstək;

6) aktiv bir ekoloji siyasət yeritmək.

İnkişaf etməkdə olan bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin sosial yönümlü iqtisadiyyatının ən əsas vəzifəsi cəmiyyətin bütün təbəqələrinin sosial müdafiəsi və səmərəli sosial siyasət strategiyasının hazırlanması üçün çalışmaqdır. Onun reallaşdırılma forması, ölkədə mövcud olan iqtisadi münasibətlərin bütün sferalarını əhatə edən sosial siyasətdə əks olunan dövlətin faktiki iş üsulu hesab edilir. Dövlətin sosial siyasəti haqqında danışarkən, hökumətin cəmiyyətin müxtəlif üzvlərinin və qruplarının gəlirlərinin bölgüsü və yenidən bölüsdürülməsinə istiqamətlənmiş hərəkətləri nəzərdə tutulur. Sosial siyasət sözün dar mənasında

belə müəyyən edilə bilər. Geniş mənada sosial siyasət cəmiyyətin sosial sabitliyini təmin etmək və mümkün dərəcədə ölkə vətəndaşlarına eyni “başlangıç şərtləri” yaratmaq üçün hazırlanmış makroiqtisadi tənzimləmə sahələrindən biridir. İstisnasız olaraq cəmiyyətin azad və hərtərəfli inkişafı, həmçinin özünü reallaşdırmaq üçün mümkün olan maksimum şans və bununla da cəmiyyətdə sabitliyi qoruyub saxlamaq. Müasir sosial strategiya yoxsulluq, həddindən artıq fərqlilik, demoqrafik və digər sistem böhranları ilə mübarizəni əhatə edir. Bu strateji problemlərin prioritet əhəmiyyətini nəzərə alaraq, gəlir əldəetmənin əsas sahələrində həll taktikasına yanaşmalar tapmaq vacibdir.

III FƏSİL. DEMOQRAFİK PROSESLƏRİN ƏMƏK BAZARINDA DEMOQRAFİK TƏSİRLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

3.1. Azərbaycan Respublikasında demoqrafik proseslərin təkmilləşdirilməsi istiqlamətləri

Son illərdə respublikada baş vermiş həm siyasi, həm də sosial-iqtisadi dəyişikliklər demoqrafik inkişafa əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Demoqrafik siyasət Azərbaycan dövlətinin sosial siyasətinin vacib və əsas hissəsidir və onun əsasında dayanır. Demoqrafik proseslər ictimai həyyatın bir sıra cəhətləri ilə əlaqəli olduğundan bu münasibət sosial və iqtisadi hadisələrin demoqrafik proseslərə və öz növbəsində demoqrafik proseslərin sosial və iqtisadi hadisələrə təsirinin təzahürü hesab edilir.

Müasir insan inkişafının demoqrafik cəhətləri bir sıra amilləri əhatə edir. Beləliklə, ölkəmizdə ölüm nisbətinin azalması, uzunmüddətli yaşamaq, nigah və boşanma proseslərinin bütövlükdə cəmiyyətin, cəmiyyətin və fərdin mənafehləri, miqrasiya proseslərinin yaxın gələcəkdə sosial inkişaf perspektivləri nəzərə alınmaqla tənzimlənməsi və bu və ya digər amillər ölkəmizdə demoqrafiyanın inkişafına təsir göstərmişdir. Əlbətdə ki, demoqrafiya sahəsində dövlətin siyasətinin başlıca prinsiplərindən biri kimi ekoloji cəhətdən təhlükəsiz və davamlı iqtisadi inkişafın təmin olunması da qeyd edilən amillərdən biridir (<https://sesqazeti.az/news/politics/733399.html>, 2019).

Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyevin uğurlu islahat kursu ölkəmizdə davamlı inkişaf üçün imkanlar yaratmaqla yanaşı, demoqrafiya sahəsində də müsbət tendensiyaları stimullaşdırdı. Bunun həqiqi təzahürü ölkə əhalisinin davamlı artımında aydın şəkildə özünü biruzə verir. Əhalisinin ildən-ilə artaraq 10 milyona çatdığı ölkəmizdə davamlı sosial-iqtisadi tərəqqi və sosial siyasət demoqrafik inkişafa təkan verməkdədir. Beləliklə, Azərbaycanın 10 milyonun-cu sakini Ağdərə rayon sakinləri Ocaqova Nigar Çarkaz qızı və halhazırda Ağdam rayonu Baş-Güneypeya kəndində qeydiyyatda olan Həsənov Raufa Yunis oğlu ailəsində anadan olub. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ. Əliyev və birinci xanım

M.Əliyeva bu bayram münasibətilə Azərbaycan xalqı və uşağın valideynlərini təbrik etdilər. Bu, təbii ki, hər bir azərbaycanlıyı sevindirir. Bu, şübhə yoxdur ki, Prezident İ.Əliyevin müdrik və uzaqgörən idarəsi altında Azərbaycan iqtisadi inkişafının, sabitliyinin və əhalisinin sosial rifahının yaxşılaşdırılması yönündə görülən böyük işlərin nəticəsi hesab edilə bilər.

Azərbaycanda reallaşdırılan sosial-iqtisadi siyasətin başlıca uğurlarından biri kimi davamlı inkişaf kontekstində müsbət demoqrafik şərait yaradılmışdır. Bir sıra sahələrdəki kimi, Azərbaycan da bu baxımdan nümunəvi bir dövlətdir. Son vaxtlar, xüsusən də 2021-ci ilin ilk aylarında Prezident İ. Əliyevin sosial sahədə inqilabi dəyişiklik sayılan və hətta dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinə nümunə ola bilən islahatlar rifah halının dahada yaxşılaşdırılmasına böyük təkan verir. Sürətli inkişaf və sosial təminatın daha da yaxşılaşdırılması üçün reallaşdırılan ardıcıl tədbirlər Azərbaycanda əhali artımı tempinin davam edəcəyinə inam yaradır.

Əhalinin artması üçün genişmiqyaslı tədbirlər görülməkdə, yeni uşaq bağçaları, məktəblər, tibb müəssisələri və idman kompleksləri istifadəyə verilməkdədir (<https://sesqazeti.az/news/politics/733399.html>, 2019).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 2012-ci il tarixli 800 N-li Fərmanı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası əsasında əhali və demoqrafik inkişaf sferasında yeni Dövlət Proqramının layihəsi hazırlanıb təqdim olunmuşdur: ölkədə davamlı demoqrafik inkişafı təmin etmək, ailə dəyərlərinin möhkəmləndirilməsi və təbliği, ailələrə, xüsusilə də gənc ailələrə sosial və iqtisadi dəstəyin artırılması, əhalinin reproduktiv sağlamlığının möhkəmləndirilməsi, eləcə də ana və uşaqların qorunması kimi prioritet sahələr müəyyən edilmişdir. uşaqlar, mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması, miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsinin yaxşılaşdırılması.

Eyni zamanda, Prezidentin 30 oktyabr 2018-ci il tarixli Sərəncamıyla təsdiq olunmuş 2019-2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası mövcud demoqrafik meyillər və inkişaf nəzərə alınmaqla effektiv məşğulluğun təmin olunmasına yönəlmiş uzunmüddətli prioritetlərdir.

Bu gün respublikada iqtisadi sabitləşmə nəticəsində sosial sahədə ciddi dəyişikliklər baş verməkdədir.

Əlbətdə ki, iqtisadi sahədə islahatlar prosesləri dərinləşdikcə dövlət vətəndaşların sosial müdafiəsini gücləndirmək və sosial siyasət sahəsini daha da genişləndirmək üçün yeni öhdəliklər götürür. Ayrı-ayrı tədbirlər, islahatlar və maliyyə təhlükəsizliyinin artırılması sayəsində milli iqtisadiyatımız 3,3 dəfədən çox artmışdır, bu isə dünya rekordudur. Son 16 il ərzində Azərbaycan Respublikasında əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində qəbul edilən qanun, fərman və sərəncamlar, sosial müdafiə sahəsindəki köklü islahatlar bu sahədə prinsipial olaraq yeni vəzifələr yaratdı, milli normaların uyğunlaşdırılması beynəlxalq təcrübə, ənənəvi metodların sosial müdafiəsi və təkmilləşdirilməsinə yeni yanaşmalar ortaya qoymuşdur. Bu ilin son üç ayında Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyevin imzaladığı sərəncamlar və fərmanlar dövlətin yeni sosial paketinin istifadəyə verildiyini göstərir. Prezident İ.Əliyevin fevralda imzaladığı 8 fərman və 4 sərəncam sadə vətəndaşların sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına, aztəminatlı ailələrin, qaçqınların və məcburi köçkünlərin, müharibə veteranlarının, şəhid ailələrinin və tələbələrin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə yönəldilib və bu tədbirlər sosial sferada inqilabi dəyişikliklərin başlanğıcını xarakterizə edir

(<https://sesqazeti.az/news/politics/733399.html>, 2019).

Prezidentin minimum əməkhaqqının qaldırılması ilə bağlı sərəncamı çox vacib bir dəyişiklikdir. Sənədə əsasən, bu il mart ayının 1-dən bəri minimum əmək haqqı yüzdə 38,5 (50 manat) 130 man.-dan 180 man-a qaldırıldı. Bu, büdcə təşkilatlarının və özəl sektorun 600 min işçisinin maaşlarında artım deməkdir. Bunlardan dövlət sektorunda çalışan 450.000 nəfərin əmək haqqı yüzdə 30, özəl sektorda çalışan 150.000 nəfərin əmək haqqı yüzdə 25 artdı. Hər il minimum əmək haqqının artırılması üçün dövlət büdcəsindən 400 mln manat, 2019-cü ildə (10 ayda) 335 mln man.-a qədər vəsait ayrılmışdır. Orta hesabla, ölkəmizdə əmək haqqı işçilərin ümumi sayının 40% -i, büdcə sahələrində isə 55%-i artırılmışdır

(<http://www.anl.az/down/meqale/bakrabochiy/2019/iyul/665709.htm>, 2019).

Əlbətdə ki, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar da cənab İ.Əliyevin məşhur Sərəncamından bəhrələnmişlər. Prezidentin qərarı ilə pensiya təminatını əhəmiyyətli dərəcədə artırdı. Beləliklə, 1 martdan əla tələbələr 210 manat məbləğində təqaüd almağa başladılar. Əvvəllər bu kateqoriyadakı tələbələr üçün təqaüd 185 manat olmuşdu. “Ali təhsil müəsisələrində pensiya sisteminin təkmilləşdirilməsinə dair əlavə tədbirlər haqqında” sənədə əsasən, ali təhsil müəsisələrində büdcə təqaüdlərinin sayı müvəffəqiyyət dərəcələri baxımından 1 mart tarixindən 16 min ədədə qaldırıldı. Həmçinin, təqaüd alan tələbə sayının ümumi tələbə sayına nisbəti, 2020-2021-ci tədris ilindən, 2019-2020-ci tədris ilində mövcud olan 31% -dən 45% -ə, ən azı 50% -ə bərabərdir. ... Beləliklə təqribən 100 min tələbə üçün təqaüd artırıldı. Bu, bu qədər tələbənin sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmaqla yanaşı, ailələrinin maddi yükünü də azaldır (<http://www.anl.az/down/meqale/bakrabochiy/2019/iyul/665709.htm>, 2019).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-cı il 2 fevral tarixli Sərəncamıyla təsdiqlənmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də də demoqrafik inkişafa yer verilmişdir.

Keçən əsrin sonunda, çətin bir tarixi dövrə baxmayaraq, Azərbaycan dünyada sosial və iqtisadi və mədəni həyatında inamla uzun bir təkamül yolu keçən və sabit, təhlükəsiz və müasir yaşayış səviyyəsini təmin edə bilən bir ölkə kimi tanınmışdır. Ölkənin beynəlxalq nüfuzu xeyli artmış, dövlətçilik ənənələri cəmiyyətdə möhkəmlənmiş, müasir sosial-iqtisadi infrastrukturun inşası uğurla reallaşdırılmışdır. İqtisadi inkişafın güclü maliyyə tutumu, güclü təhlükəsizlik potensialı yaradaraq illər ərzində makroiqtisadi sabitliyə və böyüməyə əhəmiyyətli dərəcədə kömək etmişdir.

Qələbə nəticəsində azad edilən ərazilərin ölkənin ümumi iqtisadiyatına yenidən inteqrasiyası, yeni beynəlxalq və regional nəqliyat və logistika dəhlizlərinin imkanlarından istifadə edilməsi Azərbaycanın inkişafına böyük təkan olacaqdır. Bu kontekstdə bölgədə təhlükəsizlik, sabitlik, firavanlıq və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın formalaşdırılması, həmçinin ticarət-iqtisadi əlaqələrin inkişafı

Cənubi Qafqazda lider dövlət olan Azərbaycanın ümumilikdə qərar verməkdə rolunu daha da artıracadır.

Uğurlu sosial, iqtisadi və siyasi nailiyyətlər, milli və çoxmədəniyyətli dəyərlər Şərqlə Qərbin qovşağı olan Azərbaycanın gücünün yaxın illərdə artacağına inam aşılayır. Bu imkan 2030-cu ilədək Azərbaycanın iqtisadi suverenliyinin möhkəmlənməsini və müasir yaşayış səviyyəsinə əsaslanan yüksək sosial rifahı olan qüdrətli bir dövlətə çevrilməsini təmin edir. Azərbaycan dövləti ölkə əhalisinin rifah halını daha da yaxşılaşdırmaq üçün sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının inkişafını seçdi.

Milli sosial rifah səviyyəsində davamlı artımın təmin edilməsinə, əhalinin azad edilmiş ərazilərə qayıtmasının təmin edilməsinə yönəlmiş yüksək, davamlı, əhatəli və əsasən özəl təşəbbüslərə əsaslanan iqtisadi böyümənin sürətləndirilməsi Azərbaycanın yeni inkişaf magistralının ideoloji əsasını təşkil edir. Ölkəmizin uzunmüddətli davamlı və sürətli inkişafı üçün cəmiyyət, iş və dövlət arasında uğurlu əlaqələr gücləndiriləcəkdir. Bazar islahatları, özəl mülkiyyət institutlarının gücləndirilməsi, işgüzar rəhbərlik və xarici bazarlarda yerli məhsullara çıxış imkanlarını artırmaq üçün ticarət rejimlərinin daha da liberallaşdırılması yolu ilə dövlətin iqtisadiyyatda rolunun səmərəli və səmərəli idarə olunması iqtisadi artımın əsas amilləri olacaqdır. Ölkədə özəl təşəbbüslərin yaradıcı və yenilikçi əsaslarla inkişafı daha yüksək əlavə dəyər yaradan sahələrdə iqtisadi mənbələrin istiqamətləndirilməsini təmin edəcəkdir.

Bu hədəflərə çatmaq iqtisadi inkişafın orta və uzunmüddətli “hərəkətverici qüvvələrini” gücləndirərək davamlı makroiqtisadi sabitlik rolunu oynayan təsirli bir makroiqtisadi siyasət çərçivəsinin - insan kapitalının modernləşdirilməsi, rəqəmsal iqtisadiyyatın genişləndirilməsi və tam iqtisadi suverenliyin formalaşdırılmasını tələb edir.

Növbəti on ildə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı üçün aşağıdakı beş milli prioritet həyata keçirilməlidir:

1. davamlı böyüyən rəqabətli iqtisadiyyat;
2. dinamik, əhatəli və sosial ədalətə əsaslanan bir cəmiyyət;

3. Rəqabətçi insan kapitalı və müasir yeniliklər üçün yer;
4. Azad edilmiş ərazilərə böyük qayıdış;
5. Təmiz ətraf mühit və yaşıl inkişaf ölkəsi.

Bu milli prioritetlər Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Dünyamızı Dəyişdirmə: 2030-cu ilədək davamlı inkişaf üçün gündəm” dən irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsi ilə də xüsusilə əlaqəlidir.

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi xalqımızın çoxəsrlik tarixində mühüm yer tutur. Dövlət sərhədlərini bərpa edərək Azərbaycan xalqı ötən əsrdə ən böyük hərbi və diplomatik qələbəni qazandı. Qələbəni əbədləşdirmək üçün məcburi köçkünlərin doğma yurdlarından qayıtmasını təmin etmək lazımdır. Bu Böyük Qayıdış azad edilmiş ərazilərdə vətəndaşlarımızın davamlı məskunlaşması və bu ərazilərin ölkənin iqtisadi fəaliyyətinə inteqrasiyası üçün bir körpü olacaqdır.

Bölgədə yeni beynəlxalq və regional nəqliyyat və logistika dəhlizinin bərpası ölkənin dünya bazarlarına çıxışını genişləndirəcək, eyni zamanda azad edilmiş ərazilərin inkişafına əhəmiyyətli təkan verəcəkdir.

Keçmişdə olduğu kimi, azad edilmiş ərazilərə qayıdan insanların təhlükəsiz qayıdışı təmin edilməli və bölgə ölkənin ən fəravan bölgələrindən birinə çevrilməlidir. Müasir həyatın təməli olan ləyaqətli həyatı bərpa etmək üçün bütün sahələrdə tikinti aparılmalıdır. Bu təşviq və dövlət-özəl tərəfdaşlığın inkişafı əsasında edilməlidir. Yalnız belə bir şəraitdə azad edilmiş ərazilərin Azərbaycanın böyük gələcəyinə tam inteqrasiyası təmin edilə bilər.

(<https://sesqazeti.az/news/politics/733399.html>, 2019).

Bu prioritetin uğurla həyata keçirilməsi üçün iki hədəfə çatmaq lazımdır:

- davamlı məskunlaşma;
- iqtisadi fəaliyyətə yenidən inteqrasiya.

Azərbaycanın tarixi ərazi suverenliyinin bərpası əhalinin öz doğma torpaqlarına qayıtması və yaşaması üçün yeni bir mərhələ yaratdı. Azad edilmiş ərazilərdə sabit məskunlaşmanı təmin etmək lazımdır. Bunun üçün bu sahələr

cəmiyyətdə ən sağlam, ən müasir və fəravan yaşayış mühitinə çevrilməli, davamlı məskunlaşmanın müasir prinsiplərinə əsaslanan rahat yaşayış mühiti yaratmalıdır.

İntegrasiya olunmuş təhlükəsiz və əlverişli yaşayış şəraitinin yaradılması vətəndaşların daimi məskunlaşması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Bunun üçün yeni ərazilərdə layiqli mənzillər təmin etmək, müasir infrastruktur qurmaq, rahat həyat tərzi və müasir xidmətlərdən istifadə etmək lazımdır. Bölgənin iqtisadi potensialından səmərəli istifadə əhalinin məskunlaşma səviyyəsini işğaldan əvvəlki səviyyəyə qədər təmin etməlidir.

3.2. Regionlarda əmək bazarının inkişafının stimullaşdırılmasının xarakterik xüsusiyyətləri

Bazar münasibətlərinin dərinləşməsi ilə işçi qüvvəsinin əhəmiyyətli dərəcədə liberallaşması baş verir və əmək bazarındakı tələb və təklifin miqyası ilə bağlı hər bir proqnoz çox şərtlidir. Geniş miqyaslı iqtisadiyyatın formalaşması, mülkiyyətin ləğvi, yeni iqtisadi formaların inkişafı (məsələn, icarə), özəl və fərdi sahibkarlıq, iqtisadi məkanın formalaşması və bu əsasda idarəetmə strukturunda azalma, respublikamızda əmək bazarında tələb və təklifin azalması kimi, tələbə əsaslanan məhdud əmək bazarı yaradacaq ki, bu da əməyə olan tələbin azalmasına səbəb olacaqdır. Burada iş yerlərinin azaldılmasında sosial-iqtisadi problemlərlə əlaqəli amillər həlledici rol oynaya bilər. Qarışıq iqtisadiyyatın yaranması ilə əlaqəli amillər alternativ iqtisadiyyat sektorunda müəyyən vaxta qədər işçi qüvvəsinə tələbi artırma bilər.

Optimal yüksək, struktur cəhətdən rəasional, iqtisadi cəhətdən səmərəli və sosial cəhətdən əsaslandırılmış məşğulluğa nail olmaq respublika iqtisadiyyatının davamlı və dayanıqlı inkişafı prosesinin ayrılmaz hissəsidir. Bu proses üçün stimullaşdırıcı bazar münasibətləri və bütün səviyyələrdə iqtisadi siyasətin məqsədyönlü tədbirləri olmalıdır. Respublikanın ümumi əhalisinin 46% -dən çoxunun kənd əhalisi olduğunu nəzərə alsaq, regional əmək bazarının hərtərəfli inkişafının vacibliyi aydın olur (<https://1news.az/news/20190724091807248-Gosudarstvennyye-programmy-v-sfere-zanyatosti-pomogayut-lyudyam-naiti-rabotu-s-bolee-dostoinymi-usloviyami-truda>, 2019).

Məşğulluq problemlərinin həlli yolları barədə razılığa gəlmək üçün işçilərin, işəgötürənlərin və dövlət qurumlarının səmərəli qarşılıqlı fəaliyyətinə ehtiyac var. Məşğulluq perspektivləri istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin dinamikası və səviyyəsi ilə müəyyən edilir, buna görə mövcud iş yerlərinin qorunması ilə müqayisədə işçilərdən daha rəşional istifadə prioritetdir. İxtisar olunan işçilərin azaldılması və bunun nəticəsində işsizlərin sayının artırılması (onların kifayət qədər maddi dəstəyi ilə) bir çox cəhətdən müəssisələrdə gizli iş ehtiyatını qorumaqdan daha təsirli olur.

Bütün bu problemləri həll etmək üçün dövlət əmək bazarındaki vəziyyəti proqnozlaşdırmalı, iqtisadiyyatda “böyümə nöqtələrini” tapmalı və saxlamalı, müvafiq struktur, regional və investisiya siyasətini həyata keçirməli, xarici iqtisadi əlaqələri tənzimləməli və uyğunlaşmanı asanlaşdırmalıdır. İşçilərin əmək bazarının tələblərinə uyğun olması. Həm də nəzərə alınmalıdır ki, dövlətin yeni iş yerləri açma imkanları özəl kapitəla nisbətən azdır. Ancaq bu, dövlətin məşğulluğun qarantı rolunu azaltmır; sahibkarların fəaliyyətini stimullaşdırmalıdır. Eyni zamanda, dövlətin əmək bazarındaki davranışlarını müəyyən dərəcədə məhdudlaşdırması, əhalinin sosial cəhətdən həssas qruplarının qorunmasını təmin etməsi və çətin vəziyyətdə olan işçilərin sərbəst buraxılmasını tənzimləməsi lazımdır (<https://1news.az/news/20190724091807248-Gosudarstvennyye-programmy-v-sfere-zanyatosti-pomogayut-lyudyam-naiti-rabotu-s-bolee-dostoinymi-usloviyami-truda>, 2019).

Regional əmək bazarının inkişafına rəhbərlik mütləq xarici təcrübəni və respublikanın hər bir bölgəsinin iqtisadiyyatının inkişafı qarşısında duran problemləri nəzərə almalıdır.

Bəzi inkişaf etmiş ölkələrdə (məsələn, ABŞ) çevik əmək bazarı doktrinası tətbiq edilmişdir. Çevik əmək bazarı işçi qüvvəsinin əmək bazarındaki dalğalanmalara yüksək səviyyədə uyğunlaşması deməkdir. Nəticədə çevik bir əmək haqqı sistemi (mənfəətdə və gəlirdə iştirak nəzərə alınmaqla) yayılmışdır. İşçilərə yüksək maaş verilir, amma iş təhlükəsizliyi yoxdur. İşin funksional çevikliyi göstərir ki, işçilər ixtisaslar arasında maneə olmamalıdır. İstehsalın davamlı modernləşdirilməsi işçilərdən peşələrini asanlıqla dəyişdirmələrini tələb edir (<https://vergiler.az/news/economy/11619.html>, 2021).

Çevik əmək bazarının dövlət tənzimlənməsi aşağıdakılara əsaslanır:

- əmək münasibətləri sahəsində hüquq normalarının rolu azalır;
- bəzi dövlət sosial proqramlarının rədd edilməsi;
- böyük gəlir bölgüsü və əmək haqqı tənzimləmə proqramlarından imtina etmək;
- kollektiv müqavilələrdən daha çox fərdi müqavilələrin təşviqi.

Lakin bu siyasət yalnız iqtisadi canlanma dövründə təsirli olur; Böhranın təsirlərini azaltmaq üçün tənəzzül dövründə dövlət tənzimləməsinə ehtiyac var.

Məşğulluq siyasətinin iki növü var: aktiv və passiv. Aktivləri yeni iş yerlərinin açılmasına, öhdəlikləri isə əmək bazarında əhalinin sosial müdafiəsinə yönəldilmişdir.

Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə ikitərəfli məşğulluq siyasəti mövcuddur:

- əmək bazarının stimullaşdırılması;
- işsiz vətəndaşların və onların ailə üzvlərinin sosial müdafiəsi.

İşsizlərin işə qəbulunun sürətləndirilməsi, işsizlər və vakansiyalar barədə məlumatların toplanması, iş seçilməsi, təlimlərin təşkili və s. Məşğulluq mərkəzləri qurulur.

Əhalinin sosial müdafiəsinə işsizlik müavinətləri, haqsız işdən çıxarılmalardan qorunma, vətəndaşların sosial cəhətdən həssas qruplarının əmək bazarında qorunması daxildir. Eyni zamanda, işsizlik müavinətləri asılılığa və yoxsulluğa səbəb olmamalıdır.

Əmək bazarının tənzimlənməsinin əsas cəhətlərindən biri minimum əmək haqqının dövlət tərəfindən təyin edilməsidir. Xüsusilə, Fransa və bəzi digər ölkələrdə minimum əmək haqqı yalnız bütün bazar üçün deyil, eyni zamanda fərqli keyfiyyət və təhsil səviyyələri üçün də müəyyən edilir (http://www.sdf.gov.az/development/uploads/grantlar_uzre_meqale_eif-2013-9-15/) / məqalə / 41-maddə-5.pdf, 2013).

Həm də icazə verilən minimum iş şəraiti müəyyən edilə bilər (iş gününün uzunluğu, iş həftəsi, işçilərin müəssisənin idarə edilməsində iştirakı və s.) İnkişaf

etmiş bir kollektiv müqavilə sistemi tətbiq olunur. Bu standartlara uyğunluq həm dövlət qurumları, həm də həmkarlar ittifaqları tərəfindən izlənilə bilər.

Eyni zamanda, iş şəraitinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş sistemlər və kollektiv müqavilələr sosial cəhətdən həssas qrupların məşğulluğu üçün problemlər yaradır.

Əmək bazarının tənzimlənməsi sistemində xüsusi yer bazar iqtisadi mexanizminin (məşğulluq xidməti, işə qəbul dəstəyi xidməti) mühüm strukturlarından biri olan əmək birjasıdır. Əmək bazarına vasitəçilik edən özəl bir qurumdur.

Əksər ölkələrdə iş birjaları ictimaiyyət üçün açıqdır və İş Departamentinin və ya analoji agentliyin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərir.

İş birjalarının əsas fəaliyyət sahələri bunlardır:

- 1) işsizlərin qeydiyyatı;
- 2) boş yerlərin qeydiyyatı;
- 3) işsizlərin və digər iş axtaranların məşğulluğu;
- 4) əmək bazarındakı vəziyyəti araşdırmaq və bu barədə məlumat vermək;
- 5) iş təklif etmək istəyən şəxslərin sınaq müddəti;
- 6) işsizlərin peşə rəhbərliyi və peşə təhsili;
- 7) müavinətlərin ödənilməsi.

İş birjaları, işsizlərin məşğulluğuna əlavə olaraq iş yerlərini dəyişdirmək, işçi qüvvəsinin tələbini və təklifini araşdırmaq, peşələr və bölgələr baxımından məşğulluq səviyyəsi və gənclər barədə məlumat toplamaq və yaymaq istəyənlərə xidmət göstərir.

Bu baxımdan dövlət səviyyəsində məşğulluğun dəstəklənməsinə çox diqqət yetirilməlidir. Bu, məşğulluğun əsas diqqət mərkəzində olduğu və ya onun elementlərindən biri olduğu (məsələn, “Sosial-İqtisadi İnkişaf və Yoxsulluğun Azaldılması Strategiyası” nda) olduğu çox sayda müxtəlif dövlət siyasət sənədlərinin hazırlanmasında əks olundu. 2004-2008 və 2009-2013-cü illərdə “Azərbaycan Respublikası bölgələrinin sosial-iqtisadi inkişafı” proqramının 1 və 2- I). Bundan əlavə, Cümhuriyyət Hökuməti BƏT-in “Məşğulluq Siyasəti

haqqında” 122 sayılı Konvensiyası (Konvensiya MOT N122, 1964) və 88 sayılı “Məşğulluq xidmətlərinin təşkili haqqında” Konvensiyası (Konvensiya N88, 1948) kimi beynəlxalq müqavilələr imzaladı və öhdəlik götürdü, hökumətləri çağırdı. tam və məhsuldar və sərbəst seçilmiş məşğulluğun təşviq edilməsinə yönəlmiş aktiv bir siyasət, sosial tərəfdaşlarla sıx əməkdaşlıqda inkişaf etdirmək və həyata keçirmək. Müstəqillik illərində respublika məşğulluğun inkişafı üçün ətraflı fəaliyyət proqramı qəbul etdi. 1991 və 2001-ci illərdə “Məşğulluq haqqında” Qanun (Məşğulluq haqqında qanun, 2001), 2003-cü ildə “Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf Proqramı” (Yoxsulluğun azadılması və iqtisadi inkişaf proqramı, 2003), 2006-cı ildə “Milli Məşğulluq Strategiyası (2006-2015)” (Məşğulluq haqqında milli strategiya, 2007) və 2006-2009-cu illər üçün “Layihəli İş BƏT-in Milli Proqramı”, 2007-ci ildə “2007-2010-cu illərdə Milli Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsinə dair Tədbirlər Planı”, 2008-ci ildə “Yoxsulluğun Azaldılması və Davamlı İnkişaf üzrə Dövlət Proqramı” (Yoxsulluğun Azaldılması və Davamlı 2015-ci ilədək İnkişaf Proqramı” (Smit A., 2007).

Respublikamızda MDB məkanında birincilərdən biri olan “2006-2009-cu illər üçün layihəli əməyin milli proqramı” qəbul edilmişdir (Layihəli əməyin milli strategiyası, 2007), burada aşağıdakı əsas hədəflər əsas prioritetlər kimi göstərilmişdir: xüsusilə məşğulluq gənclər, layihəli iş yerləri yaratmaq, sosial dialoqa və beynəlxalq əmək norma və standartlarının effektiv tətbiqinə kömək etmək.

BƏT tərəfindən 2010-cu ilin dekabrında Bakıda keçirilmiş 2010-2013-cü illər dövrü üçün Layihəli İş Prioritetləri Konfransında, Layihəli İş Gündəminin ikinci mərhələsi üçün ölkə prioritetlərinin qəbul edilməsi mühüm bir mərhələ olmuşdur. Azərbaycan özü üçün ikinci Layihəli İş Proqramının həyata keçirilməsi üçün üç vacib prioritet müəyyən etmişdir. Birincisi, koordinasiyanı gücləndirmək və əmək bazarının tənzimlənməsi üçün təsirli bir mexanizm yaratmaqdır; ikincisi işçi qüvvəsinin və iş yerlərinin keyfiyyətində artım; üçüncüsü, əhəlinin həssas qruplarını birləşdirmək üçün tədbirlərin həyata keçirilməsidir.

Cümhuriyyət bölgələrinin inkişafı və onlarda məşğulluq daim Hökumət və Prezidentin diqqət mərkəzindədir. 2014-cü ilin mart ayında üçüncü “2014-2018-ci

illər üçün bölgələrin sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” təsdiq edildi. Onun tətbiqi qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafını, infrastruktur və sosial xidmətlərin daha da yaxşılaşdırılmasını, dünyada mövcud olan ən yüksək standartlar səviyyəsinə çatdırılmasını təmin etmişdir.

Respublikanın bölgələrinin hərtərəfli inkişafı, 2012-ci ildə Respublika Prezidenti İ.Əliyev tərəfindən təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında da nəzərdə tutulmuşdur. Bu Konsepsiya respublikanın bölgələrində iqtisadi klasterlərin yaradılması əsasında sənayenin inkişafını təmin edir. Azərbaycanı Rusiya ilə birləşdirən magistral yolda bölgənin strateji yerləşməsi nəzərə alınaraq burada da lojistik mərkəzlər yaradılmışdır (http://www.sdf.gov.az/development/uploads/qrantlar_uzre_meqale_eif-2013-9-15/meqale/41-meqale-5.pdf, 2013).

“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası və üçüncü “2014-2018-ci illər üçün bölgələrin sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” bütövlükdə respublika bölgələrinin iqtisadiyyatının inkişafını şaxələndirmək üçün hazırlanmışdır. Bu proqramlar qarşıya qoyulmuş hədəflərə çatmaq üçün xüsusi təşkilati və texniki tədbirləri nəzərdə tutur. Lakin planlaşdırılan fəaliyyətlərin həyata keçirilməsində bəzən zəif koordinasiya və əməkdaşlıqla yanaşı şəxsi məsuliyyət çatışmazlığı da olur.

Planlaşdırılan tədbirlərin uğurla həyata keçirilməsinin digər bir böyük ehtiyatı bütün bu proqramlarda özəl müəssisələrin zəif iştirakıdır. Bildiyiniz kimi, respublikada bütün məşğulluqların 75% -dən çoxu özəl müəssisələrin payına düşür. Qəbul edilmiş strategiya və planlarda spesifik, nəticə yönümlü fəaliyyətlər yoxdur. Xüsusi ardıcılığı göstərilmədən hərəkətləri sadalayırlar, yəni. verilən tapşırıqların həlli üçün texnologiya spesifik deyil. Məqsəd və vəzifələrin təkrarlanması da mövcuddur. Beləliklə, ümumiyyətlə, son 10 ildə respublikanın sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirmək üçün qanunvericilik və icra səviyyələrində 100-dən çox sənəd qəbul edilmişdir və bu sənədlərin əksəriyyətində məşğulluq və əmək bazarı məsələləri tapıla bilər. Məlumdur ki, hökumətin müxtəlif iqtisadi

blokları bir-birinin fəaliyyətini çox vaxt təkrarlayır, yəni. fəaliyyətlərinin koordinasiyası qeyri-adekvatdır.

Qəbul edilmiş proqramları və inkişaf strategiyalarını qiymətləndirmək və həyata keçirmək üçün daha ətraflı izləmə tələb olunur. Bu çatışmazlıqların nəticəsi məşğulluq və əmək problemlərinin qeyri-kafi dərəcədə aktiv bir həllidir və bu da qaçılmaz olaraq bu sahədə ehtiyatların yığılmasına səbəb olur.

3.3. Əhalinin məşğulluq sahəsində demoqrafik proses mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi

Dünyanın hər bir ölkəsi üçün mikro-biznes iqtisadiyyata kifayət qədər rahatlıq verən və böhranlara qarşı durma qabiliyyətini artıran bir amil rolunu oynayır.

Kiçik müəssisələr nə qədər uğurlu olsa, əhalinin rifahı bir o qədər yüksək olacaq və milli iqtisadiyyat bir o qədər sabitdir. Bu səbəbdən də son illərdə Azərbaycanda bu məsələyə ciddi diqqət yetirilir. Və daha çox dərəcədə iqtisadiyyatı kiçik sahibkarlıq subyektləri vasitəsi ilə gücləndirmək istəyi 4 iyul 2019-cu il tarixində Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən “Əmək bazarı və sosial məsələlər üzrə Milli Rəsədxananın yaradılması haqqında” Fərman imzalaması ilə izah edilə bilər. Sənəd mütərəqqi dünya təcrübəsinə əsaslanaraq əmək bazarının monitorinqi və proqnozlaşdırılması üçün yeni təkmilləşdirilmiş bir sistemin formalaşdırılmasına yönəlib. Ancaq bu quruluşun nəyi təmsil edəcəyi barədə danışmadan əvvəl Azərbaycanda məşğulluq məsələsinə və işsizliyə qarşı mübarizəni daha təsirli edən proqramlara toxunmaq məqsədəuyğundur.

Təbii ki, əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi məsələsində monitorinq əvvəllər Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən aparılırdı. Və işlərin vəziyyətinin təhlili, məsələn, 2017-ci ildə gənclər arasındakı işsizlik nisbətinin ölkəmizdəki ümumi orta işsizlik səviyyəsini iki dəfəyədək üstələdiyini və 9,2% təşkil etdiyini aşkar etməyə imkan verdi. Demoqrafik tendensiyaları nəzərə alaraq məşğulluq sahəsində müxtəlif proqramların icrası yolu ilə gənclər arasında bu göstəricinin azaldılması üçün tədbirlərin görülməsinə başlamaq lazım

olduğu aydın oldu. Üstəlik, gənclərin məşğulluğu məsələsi Azərbaycanda sosial siyasətin prioritet sahəsidir. Və bu, 2019-2030-cu illərdə Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasında və özünüməşğulluq sahəsində dövlət proqramlarının və fərdi layihələrin rolu nəzərə alınmaqla tərtib olunan bir sıra digər sənədlərdə öz əksini tapmışdır. kiçik biznesin iqtisadi və sosial əhəmiyyətini müəyyənləşdirən bir sahə.iqtisadiyyat kimi spesifik rolunu da nəzərə aldıkları deməkdir. Bu Strategiyaya görə, kiçik bir müəssisənin yaradılması, işsizliyə qarşı müxtəlif sahələrin inkişafına geniş miqyasda təkan verməkdən daha təsirli bir şəkildə mübarizə aparmağa imkan verir (<https://www.mondaq.com/employment-and-workforce-wellbeing/>, 2020).

Həqiqətən, ümumi iqtisadi tənəzzül dövründə daha sürətli “canlanan” bu təsərrüfatlar və qeyd edildiyi kimi, əksər sosial və iqtisadi problemlərin həllini öz üzərinə götürürlər.

Buna görə də Azərbaycan Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi insanların özünüməşğulluq marağını artıraraq sahibkarlığın və əmək bazarının inkişafı proqramını həyata keçirir. Bu belə edilir: öz işlərini açmaq istəyən ailələrə müvafiq mal və materiallar ayrılır. Təbii ki, proqram kənd yerlərində ən geniş yayılmışdır. Bir neçə səbəbdən. Birincisi, ölkənin əmək ehtiyatlarının 40% -dən çoxunun cəmləşdiyi və öz işlərini qurmaq istəyən bir çox gənc və fəal insan var. İkincisi, belə bir siyasət dövlətin regional inkişafa və qeyri-neft sektorunun stimullaşdırılmasına yönəldilməsi ilə çox uğurla uyğunlaşır. Və bir insan, məsələn, heyvandarlıq ilə məşğul olmaq istəyirsə, o zaman heyvanlar əldə etmək və onları saxlamaq imkanı veriləcəkdir. İdarənin regional strukturlarına verilən iş planlarına uyğun olaraq müraciət edənlərin əksəriyyəti iribuynuzlu və xırdabuynuzlu mal-qaralarla yanaşı heyvandarlıq təsərrüfatlarının tikintisi üçün materiallarla təmin olunmuşdur. Beləliklə, yalnız 2018-ci ildə proqram sayəsində ölkə daxilində 5800 mikro müəssisə yaradıldı. Ancaq 2018-ci ildə 7267 ailənin Azərbaycanda Özünüməşğulluq Proqramından yararlandığını göstərən digər statistik məlumatlar da var. 2019-cu ildə daha 10 min ailəni əhatə etmişdir.

Burada qeyd etmək yerinə düşərdi ki, 2019-cu ilin birinci yarısında Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi yanında Dövlət Məşğulluq Xidməti tərəfindən 53.943 nəfər işsiz və işaxtaran vətəndaşa müvafiq iş verildi və onlardan 18.877 nəfəri qadındır. Hesabat dövründə əmək bazarında gənclərin dəstəklənməsi və onların məhsuldar işləmələri üçün şərait yaradılması istiqamətində işlər davam etdirilmişdir. Nəticədə 12148 gənclik nümayəndəsi iş tapdı. Bundan əlavə, hesabat dövründə Dövlət Məşğulluq Xidmətində 3171 məcburi köçkün və 1543 əlil işlə təmin edilmişdir.

Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi ilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramının (BMİP) birgə layihəsi olan “Əhalinin sosial cəhətdən həssas qrupları üçün əhatəli və layiqli iş yerlərinin yaradılması” başlandı. Bu proqram çərçivəsində 500 əlil məşğulluq dəstəyi alacaq. Üstəlik, onlara işin heç bir yerində deyil, öz davamlı işlərini qurma imkanı veriləcəkdir. Pilot layihənin həyata keçirilməsi üçün seçilmiş 12 şəhər və rayonda, məşğulluq orqanlarında qeydiyyatdan keçmiş əlillər arasında layihə iştirakçılarının seçimi artıq elan edilmişdir. Peşə təhsili almaq və əlavə təhsil almaq istəyən əlillər üçün kurslar təşkil olunur. Və yuxarıda göstərilən ortaq proqram çərçivəsində deyil, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin təşəbbüsü ilədir. İlin birinci yarısında bu cür əlillərin sayı 174 nəfər idi. Ümumiyyətlə, şöbə ölkəmizin 838 vətəndaşını peşə təhsili və əlavə təhsil kurslarına cəlb etmişdir (<http://regionplus.az/ru/articles/view/6720>, 2019).

Gördüyünüz kimi, Azərbaycanda məşğulluq və özünüməşğulluq sahəsində bir çox proqramlar həyata keçirilir. İşsizliyin tamamilə aradan qaldırılması üçün kifayətdirlərmi? Bu cür proqramlar, şübhəsiz ki, zəruridir, lakin bütün istəkləri ilə Azərbaycanda işsizliyi tamamilə ləğv edə bilməyəcəklər, çünki bu nəzəriyyəyə ziddir: dünyada bu sahədə sıfır statistikasına biləcəkdir bir ölkə də yoxdur. Bu kimi işsizlik, hətta ən inkişaf etmiş iqtisadiyyata xasdır. Ancaq dövlət kifayət qədər inkişaf etmişsə və vətəndaş hüquqlarına hörmət edirsə, o zaman bu cür insanlara layiqli iş tapmaqda kömək etməklə yanaşı, axtarış dövründə də onları dəstəkləyir, yəni hər cür borc verir və digər sosial dəstək tədbirlərini həyata keçirir. Bu işdə

Azərbaycan istisna deyil. Bu cür xərc maddələrinin hər zaman dövlət büdcəmizə daxil olduğunu söyləmək kifayətdir. Beləliklə, keçən il təsdiq edilmiş büdcə qanununa görə Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun büdcəsinin gəlir və xərcləri 3.928 milyard manat, icbari sosial sığortaya ayırmalar 2.419 milyard manat olaraq nəzərdə tutulursa, gəlir və 2019-cu ildə İşsizlik Sığortası Fondunun xərcləri 83,451 milyon manat təşkil edəcək və büdcə təşkilatlarının işçilərindən tutulan tutulmalar və özəl sektorun işçilərindən daxilolmalar hesabına formalaşmışdır. Bu Fondun xərcləri bu il 451.4 milyon manat təşkil edəcək və işsizlik ödənişləri, əmək birjaları və yarmarkaların təşkili, pullu ictimai işlər, özünüməşğulluq tədbirləri və s.

Yenidən əmək bazarı və əhalinin sosial müdafiəsi üzrə Milli Rəsədxananın yaradılması məsələsinə qayıdaq. Beynəlxalq təcrübə əsasında Azərbaycanda məşğulluq və sosial müdafiə sahəsində təsirli qərarlar qəbul etmək üçün mükəmməl bir izləmə və proqnozlaşdırma sisteminin formalaşmasına imkan verəcəkdir. Rəsədxana əmək bazarındakı mövcud vəziyyəti qiymətləndirəcək, inkişaf tendensiyalarını izləyəcək, analitik hesabatlar hazırlayacaq və proqnozlar verəcəkdir. Bu qərarlar əsasında məşğulluq sahəsində təsirli idarəetmə qərarları veriləcək ki, bu da əlbətdə ki, bir çoxumuza kömək edəcək - yalnız işsizlər deyil, həm də işlərini daha yüksək maaşlı və daha yaxşı ilə dəyişdirmək istəyənlər yararlanacaqlardır (<https://president.az/articles/50474/print>, 2021).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 mart 2020-ci il tarixli 1950 nömrəli fərmanı ilə koronavirus pandemiyasının (COVID-19) mənfi təsirini və nəticədə dünya enerji və fond bazarlarında iqtisadiyyat üçün kəskin dalğalanmaları azaltmaq üçün tədbirlər tənzimlənir

(<https://www.turan.az/ext/news/2020/4/free/analytics/ru/123049.htm>, 2020).

Prezident İlham Əliyevin 19 mart 2020-ci il tarixli Sərəncamının icrası məqsədilə Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiqlənən 4 aprel 2020-ci il Tədbirlər Planı, koronavirus pandemiyasının mənfi təsirini azaltmaq üçün genişmiqyaslı, effektiv və məqsədəuyğun tədbirləri özündə cəmləşdirir. milli iqtisadiyyat, məşğulluq və sahibkarlıq.

Tədbirlər Planına uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi işçiləri işsizlik riskindən qorumaq və sosial müdafiəni də əhatə etməklə məşğulluğu və sosial təminatı dəstəkləmək üçün aşağıdakı sahələrdə tədbirlər görülmüşdür:

- Aprel-may aylarında əsassız ixtisarların, büdcə sektorunda işləyənlərin ixtisar edilməməsi və tətillə göndərilən işçilərin əmək haqlarının qorunması üçün müvafiq tədbirlər görülməkdir. Tədbirlər 910.000 dövlət sektoru işçisini təsir etmişdir.

- Özəl sektor işçilərinin əsassız ixtisar və işdən çıxarılmalarının qarşısını almaq üçün aprel-may aylarında işəgötürənlərlə gündəlik monitoring aparılacaq və bu sahədə 684 min özəl sektor işçisi zərər çəkmişdir.

Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən işsizlərin və işdən azad edilmiş şəxslərin məşğulluğu və sosial müdafiəsi sahəsində aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- 50.000 ödənişli ictimai iş yeri yaratmaqla bu işlərdə işsizlərə müvəqqəti məşğulluğun təmin edilməsi (aprel-may 2020). Bu məqsədlə 30 milyon manat vəsait verilir.

- 2020-ci ilin aprel-may aylarında Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi yanında Dövlət Məşğulluq Xidmətində işsiz kimi qeydiyyatdan keçmiş şəxslər (600.000 nəfər) hər biri üçün yaşayış minimumu (190 manat) məbləğində birdəfəlik ödəniş alacaqlar ay Bu məqsədlə 70 milyon manat ayrılmışdır.

- İşsizlikdən Sığorta Fondu, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı və Dünya Bankı ilə əməkdaşlıq edərək həyata keçirilən özünüməşğulluq proqramının genişləndirilməsi və sürətləndirilməsini təmin etmək. Bu il proqram 11.000 insanı əhatə etmiş və bu məqsədlər üçün İşsizlikdən Sığorta Fondunun hesabına 70 milyon manat ayrılmışdır.

- İşsizlikdən sığortaya görə ödənişlərin həcmnin genişləndirilməsi və bu sahədə proaktiv təminat mexanizminin yaradılması. 2020-ci ilin aprel-dekabr aylarında bu tədbir 20.000 insana təsir edəcək və bu məqsədlə İşsizlik Sığortası Fondundan 20 milyon manat ayrılmışdır.

- İşsizlik sığortası ödənişləri işsizlik sığortası ödəyən, lakin işlə təmin olunmayanlar üçün xüsusi bir karantin rejimi müddətində davam edəcək və peşə ixtisas kurslarına ara verənlərə təqaüd veriləcəkdir. Bu istiqamətdə tədbirlər 2020 ilin aprel-may aylarında 2000 nəfəri əhatə edəcək və İşsizlikdən Sığorta Fondundan 0,6 milyon manat ayrılmışdır.

Əhalinin həssas qruplarının sosial müdafiəsini gücləndirmək üçün Əmək Nazirliyi aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- Açıqlığı aradan qaldırmaq və sosial ödəmələrin (təqaüd və müavinətlərin) davamlılığını təmin etmək üçün 2020-ci ilin aprelindən dekabr ayınadək Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun (DSF) ehtiyatından (2019-cu ildə yaradılan) 200 milyon manat istifadə sığorta haqlarının azalması qarşısında əhali.

- Xüsusi karantin rejimi dövründə, xüsusi karantin rejimi bitənə qədər sosial yardımını sona çatan ailələrə ünvanlı dövlət sosial yardımının verilməsini davam etdirmək və bu müddətdə ünvanlı dövlət sosial yardımının sadələşdirilməsini təmin etmək. Bu məqsədlər üçün Dövlət Sosial Fondundan 3 milyon manat ayrılıb.

Fəaliyyət Planına 65 yaşdan yuxarı subay insanlar üçün evdə sosial xidmətlər göstərilməsi və xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanlara sosial xidmətlər göstərilməsi də daxildir. Bu ilin aprel-may aylarında bu xidmətlər 14 min insana təsir etmişdir.

Əhalinin məşğulluğu sahəsində dövlət siyasəti aşağıdakı müsbət nəticələrə səbəb olmalıdır:

- cəmiyyətdə sosial sabitliyin qorunması;
- ümumi və qeydə alınmış işsizlik səviyyələri arasındakı fərqin azaldılması;
- əhalinin əmək mobilliyinin inkişafı.
- işəgötürənlər və iş axtaran vətəndaşlar arasında effektiv vasitəçi kimi dövlət məşğulluq xidmətinin inkişafı;
- işsiz vətəndaşlara ünvanlılığın gücləndirilməsi və sosial dəstək səviyyəsinin artırılması.

İşçi qüvvəsinin keyfiyyətinin artırılması və peşəkar hərəkətliliyinin inkişafı aşağıdakı iş sahələri vasitəsilə mümkündür:

- təşkilat işçilərinin daxili təhsilinin inkişafı, habelə ixtisar olunacaq işçilərin

qabaqcıl peşə hazırlığının inkişafı;

-peşəkar inkişaf, təlim və yenidən hazırlığa əsaslanan peşəkar hərəkətliliyin inkişafı;

- əhali üçün peşə rəhbərliyi və psixoloji dəstək sisteminin inkişafı;

- milli ixtisas sisteminin təkmilləşdirilməsi, peşə standartları sisteminin inkişaf etdirilməsi, işçilərin peşə keyfiyyətlərinin qiymətləndirilməsi sisteminin yaradılması, təhsil və təlim nəticələrinin tanınması və qiymətləndirilməsi sistemi formalaşdırılması.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Əmək bazarındaki tələb dərəcəsi əsasən miqrantların sosial-demoqrafik xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Miqrasiya axınlarının təhlili göstərir ki, hazırda müxtəlif sosial təbəqələrin və geniş yaş qrupunun ən fəal nümayəndələri miqrasiya prosesində iştirak edirlər. İş qabiliyyətli yaşda olan insanların, xüsusən də orta peşə (orta ixtisas) və ali təhsilli şəxslərin, xüsusi peşə bacarıq və bacarıqlarının tələb olunduğu fəaliyyət sahələrində yaxşı iş imkanlarına sahib olduqları aydındır. Xüsusi təhsili olmayan ziyarətçilər üçün iş tapmaq olduqca mümkündür. Ancaq əksər hallarda miqrantlar çətin ki, yüksək maaşlı və prestijli işlərə arxalana bilsinlər. Əlbətdə istisnalar var, çünki bəzi hərəkətlər yeni yerlərdə filial açan müəssisələrin fəaliyyətinin genişlənməsi ilə, iş sahəsində özünü dərk etmək üçün daha əlverişli şərait axtaran vətəndaşların şəxsi təşəbbüsü ilə əlaqələndirilir. Bu hallarda iş tapmaqdan danışmırıq; əksinə, işlərini genişləndirməkdən, bölgədə yeni müəssisələr açmaqdan, belə miqrant sahibkarlar özləri yeni iş yerləri açarlar.

Klassik mənada, dövlət tərəfindən məşğulluğu qorumaq üçün aktiv bir siyasət aşağıdakılardır:

- İş yerlərinin yaradılması və onların qorunub saxlanması
- Kadrların peşə hazırlığı, onların yenidən hazırlanması və ixtisasartırma
- İşsiz vətəndaşların gəlirlərinin təmin edilməsi və dəstəklənməsi
- İşsiz vətəndaşların iş tapması üçün təşviqlərin aparılması Passiv siyasət

aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- İşsizlər üçün maddi dəstəyin həyata keçirilməsi
- Qeyri-ixtiyari işsizliyin təmin edilməsi və qəbulu
- Pensiya yaşının aşağı salınması

Araşdırmaya görə, Azərbaycanda əmək bazarındaki mövcud vəziyyətə əsaslanaraq dövlətin məşğulluğu qorumaq üçün passiv və aktiv siyasət alətlərini birləşdirən bir strategiya seçməsi lazımdır.

Fəal siyasətin bir hissəsi olaraq, dövlət sənaye müəssisələrinin əsas fondlarına sərmayə qoymalı, eyni zamanda xarici və daxili investisiyaların onlara cəlb edilməsi üçün hüquqi əsas yaratmalıdır. Bu, makro səviyyədə istehsalın

böyüməsini və genişlənməsini və nəticədə iş yerlərinin sayının çox artmasını təmin edəcəkdir.

Sahibkarlıq ölkədə iş yerlərinin açılmasının digər bir əsas mənbəyidir. Özəl sektorun dövlətdən ayrı fəaliyyət göstərdiyini nəzərə alsaq, həmişə özəl sahibkarlığa xas olan iqtisadi problemlərin meydana çıxması səbəbindən işçi qüvvəsinin kütləvi şəkildə sərbəst buraxılma riskini nəzərdə tutur. Bu vəziyyətdə dövlətin özəl sektora investisiya dəstəyi göstərməsi, idxal təşviqi verməsinin yanında perspektivli yerli müəssisələrə ixrac kredit verməsi lazımdır. Bu siyasət məşğulluğu birbaşa dəstəkləyən özəl müəssisələrdə kütləvi ixtisarlara qarşısının alınmasını təmin edəcəkdir.

Əmək bazarını müsbət xarakterizə edən göstəricilərin tarazlığını və daha da böyüməsini təmin etmək üçün bir sıra tövsiyələrin hazırlanması vacibdir:

1. Texnologiyanın inkişafı proqnozuna uyğun olaraq 3 il ərzində gələcəkdə əmək bazarının monitorinqi və təhlili.

2. Alınan monitorinq nəticələrinin təhlili və bir sıra tövsiyələrin hazırlanması:

- müəssisədə daha çox iş yeri olan tələbələr üçün effektiv təcrübənin təşkili;
- məzunların işlə təmin olunmasında əlavə güzəştlərin verilməsi yolu ilə müəssisədəki gənclər üçün peşə rəhbərliyi proqramlarının həyata keçirilməsi;
- müəssisənin işçiləri üçün davamlı təhsil sisteminin inkişafı;
- müəssisənin hər bir işçisinin peşəsinə görə dərəcəsini təsdiq edən biləcəyi peşə ixtisaslarının xarici müstəqil sertifikatlaşdırılması üçün müstəqil mərkəzlərin yaradılmasında iştirak;
- işçi çatışmazlığı yaşayan yaşayış məntəqələrinə işçi qüvvəsi çox olan ərazilərdən insanların köçürülməsini asanlaşdırmaqla bölgələrarası işçi qüvvəsinin hərəkətliliyini təmin etmək;
- regionlarda işçilərin əməyin mühafizəsi, istehsalatda yaralanmaların qarşısının alınması üzrə tədbirlərin effektivliyinə xüsusi diqqət ayırmaq;
- regionlarda işçilərin və müəssisələrin mənafeələrini təmin etmək üçün şəhər səviyyəsində işçilərin həmkarlar ittifaqının yaradılması;

- regionlarda yaşayan əlillər üçün iş yerlərinin yaradılması və əliliyi olan şəxslərin regionlarda da işləməyə cəlb edilməsi;
- köhnə (köhnəlmiş) avadanlıqların texniki cəhətdən yenidən təchiz edilməsi;
- müəssisə kadrlarının kreditləşdirilməsi sisteminin yaradılması.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Məmmədova M. N. və digərləri (2007) Azərbaycanca demoqrafik inkişafın xüsusiyyətləri və perspektiv meylləri, Bakı, "Səda", 244 səh.

2. Muradov Ş. (2008) Azərbaycan Respublikası əhalisinin dinamikası və quruluşu: əsas demoqrafik və etno-demoqrafik dəyişikliklər (1897-2007-ci illər), Bakı, "Elm", 240 səh.

İngilis dilində

1. Becker G. (2013). Human behavior: an economic approach. Moscow, 645 p.

2. Easterlin R. (2008) The economic Theory of birth // Modern Economic Thought, p.158-193.

3. Carlson A. (2013) Society - Family - Personality: The social crisis of America. The alternative sociological approach. Moscow, 290 p.

4. Uralis B.Ts. (2008) The evolution of life duration. Moscow.

5. Schultz T. (2004). The value of children // THESIS Vol. 6, p.37-49.

6. Freedman R. (2007) Fertility Determinants // World Fertility Survey: An Assessment. New York, p.73-95.

7. Leibenstein H. (2007) Beyond Economics of Man: Economic, Politics and Population Problems // Population and Development Review. Vol. 3, p.46-59.

Rus dilində

1. «Национальная стратегия занятости (2006-2015гг)» Баку, 2007

2. «Программа сокращения бедности и экономического развития». Баку, 2003 г.

3. Антонов А.И., Медков В.М. (2006) Социология семьи. М., 304 стр.

4. Григорьев Л.М. (2013) "Мировая Экономика в начале XXI века", учебное пособие, Директ-Медиа, 928 с

5. Гузеватый Я.Н. (2000) Проблемы народонаселения и

социально-экономического развития стран Азии, Африки и Латинской Америки. М., стр.147-158. Закон «О занятости». Баку, 2001.

6. Керимов Р., Гасымова З. (2013). Динамика изменения рождаемости и смертности населения Азербайджана (за период 1960-2012 гг.). Известия НАН Азербайджана, 2: 69-76

7. Конвенция №88 «Об организации службы занятости». Сан-Франциско, 9 июля 1948 г

8. Конвенция МОТ№122 О политике в области занятости” Женева, 1964 года

9. Короленко А.В. (2014) Основные черты современного демографического кризиса в России и пути его преодоления // Проблемы развития территории. Вып. 2 (70). стр.79-94.

10. Косов П.И. (2014) Основы демографии: учеб. пособие для студентов вузов, обуч. по спец. «Социальная работа» / Косов П.И., Берендеева А.Б. М.: ИНФРА-М, 288 стр.

11. Лысенко С.Н. (2013) Демография: учеб. -практ. пособие для студентов вузов по дисциплине «Демография». М.: Вузовский учебник: ИНФРА-М, 112 стр.

12. Мальтус Т. (2010) Опыт о законе народонаселения // Антология зарубежной классики. Т. 2. М., 486 стр.

13. Мамедов К. В. (1982) «Население Азербайджанской ССР за 60 лет». Баку: «Азернешр», 112 с. Медков В. М. (2002). Демография: Учебное пособие. Серия «Учебники и учебные пособия». Ростов-на-Дону: «Феникс», 448 с.

14. Медков В.М. (2014) Демография: учебник для студентов вузов, обуч. по спец. «Социология». М.: ИНФРА-М, 332 стр.

15. Национальная программа достойного труда на 2006-2009 годы. Баку, 2007

16. Смит А. (2007) Исследование о природе и причинах богатства народов. - М.: Эксмо,(Серия: Антология экономической мысли) - 960 с.

17. Харченко Л. П. (2011) Демография: учебное пособие / Л. П. Харченко. - 4-е изд. перераб. - М.: Омега-Л, - 384 с.

18. Харченко Л.П. (2012) Демография: учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Статистика» и др. экономическим специальностям. М.: Омега-Л, 372 стр.

19. Якунин В. И., Сулакшин С. С., Нетесова М. С. (2013) “Образование как фактор экономического развития”, Центр проблемного анализа и государственно-управленческого проектирования, 105 с.

İnternet resursları

1. “Əmək bazarı: islahatlar, çağırışlar və perspektivlər” mövzusunda konfrans keçirilib, <https://vet.edu.gov.az/az/news/1269>

2. Azerbaijan: Measures, Which Will Be Undertaken For Protection of Workers' Interests, Support of Employment and Social Security in Azerbaijan, 12 May 2020, <https://www.mondaq.com/employment-and-workforce-wellbeing/>

3. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər, 02 fevral 2021, <https://president.az/articles/50474/print>

4. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı, <https://www.stat.gov.az/source/labour/>

5. Azərbaycan Respublikası Emək və Ehalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi. Azərbaycan Respublikasında əhali sakinliyi və demografik inkişaf sahəsində Dövlət Proqramı (2014-2025-ci illər) - Layihə, <http://www.mlspp.gov.az/az/pages/373>

6. BƏT-in icmalı: 2021-ci ildə əmək bazarında nələr gözlənilir?, 26 YANVAR 2021, <https://vergiler.az/news/economy/11619.html>

7. Dayanıqlı sosial-iqtisadi tərəqqi demografik inkişafın əsas göstəricisidir, 8 Aprel 2019, <https://sesqazeti.az/news/politics/733399.html>

8. Əmək bazarının tədqiqi sahəsində əhalinin siyahıyaalınmasının rolu, <https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=4294>

9. Human Development Report 2003.,

http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/264/hdr_2003_en_complete.pdf

10. The Labor Market in Azerbaijan,
<https://uploads.cbar.az/assets/058cf3b4ee0d7861934a667d3.pdf>

11. Азербайджан преодолевает проблемы на пути новых вызовов на рынке труда, 01.02.2019, <http://regionplus.az/ru/articles/view/6720>

12. Азербайджан: Третий год экономического кризиса,
<https://www.if24.ru/azerbajdzhan-tretij-god-ekonomicheskogo-krizisa/>

13. В Азербайджане разрабатывается госпрограмма по развитию демографии до 2025 года, <http://www.trend.az/news/politics/2314704.html>

14. Государственные программы в сфере занятости помогают людям найти работу с более достойными условиями труда, 24 / 07 / 2019,
<https://1news.az/news/20190724091807248-Gosudarstvennyye-programmy-v-sfere-zanyatosti-pomogayut-lyudyam-naiti-rabotu-s-boleedostoinymi-usloviyami-truda>

15. Данные Госкомстата привлекли внимание к демографическим проблемам Азербайджана, <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/357753/>

16. Доклад о человеческом развитии 2015.,
http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr15_stani_dalone_overview_ru.pdf

17. Какие категории и как безработные получают выгоду от единовременного пакета помощи?, 2020 Апрель 09,
<https://www.turan.az/ext/news/2020/4/free/analytics/ru/123049.htm>

18. Нас 10 миллионов. В 2003-2018 годах население Азербайджана увеличилось на 1,8 миллиона,
https://azertag.az/ru/xeber/Nas_10_millionov_V_2003_2018_godah_naselenie_Azerbaidzhana_uvelichilos_na_18_milliona-1267708

19. Насиров Р., Бакинский рабочий.-2019.- 24 июля.- С.3;4,
<http://www.anl.az/down/meqale/bakrabochiy/2019/iyul/665709.htm>

20. Объявлен уровень безработицы в Азербайджане - Отчет,
<http://abc.az/ru/news/55548#:~:text=884%2C7%20тыс.,стране%20составил%207%2C2%25.>

21. Освобождение земель улучшит ситуацию на отечественном рынке труда, <https://zerkalo.az/osvobozhdenie-zemel-uluchshit-situatsiyu-na-otechestvennom-rynke-truda/>
22. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года (1897). Санкт-Петербург, 1: 20-22, <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/12632-pervaya-vseobschaya-perepis-naseleniya-rossiyskoy-imperii-1897-goda-spb-1897-1905>
23. Президент Ильхам Алиев: В центре государственной политики находится гражданин Азербайджана, <http://www.trend.az/news/politics/2134434.html>
24. Рагимли Р., Гасаноглу М., Социальное предпринимательство в региональном развитии Азербайджана, http://www.sdf.gov.az/development/uploads/grantlar_uzre_meqale_eif-2013-9-15/meqale/41-meqale-5.pdf
25. Распоряжение Президента “Об утверждении Государственной программы в области развития демографии и народонаселения в Азербайджанской Республике”, <http://migration.gov.az/images/pdf/77709e66d8c54458ed5e193a7aec069e.pdf>
26. Распоряжение Президента “Об утверждении Государственной программы миграции Азербайджанской Республики (2006—2008 годы)”, <http://migration.gov.az/images/pdf/a3720661d571fe6381870b2a4eac5b23.pdf>
27. Распоряжение Президента “Об утверждении Концепции демографического развития Азербайджанской Республики”; Концепция демографического развития, [http:// legalacts.az/Ru/document/3261/28704](http://legalacts.az/Ru/document/3261/28704)
28. Указ Президента “О создании Государственной миграционной службы Азербайджанской Республики”, <http://migration.gov.az/images/pdf/4ff06dcaaa64b779cb7911dc91b39385b.pdf>
29. Эфендиев Р., Гезалова А. (2018) Некоторые аспекты демографического старения населения в Азербайджане, АМЕА İqtisadiyyat İnstitutu, Elmi əsərlər, 5:23-29 <https://www.researchgate.net>

net/publication/324889222_Nekotorye_aspekty_demograficeskogo_starenia_naselenia_v_Azerbajdzane

30. Эфендиев Р., Муталибова Л. (2019) Демографическое старение населения в Азербайджане: вызовы, особенности и последствия, Lap Lambert Academic Publishing, 60 с.
https://www.researchgate.net/publication/330994625_Demograficeskoe_starenie_naselenia_v_Azerbajdzane_vyzovy_osobennosti_i_posledstvia

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Əhalinin təbii artımı, doğulanlar və ölənlər.....	46
Cədvəl 2: Əhalinin sayının dəyişməsi.....	47
Cədvəl 3: Əmək bazarının əsas social-iqtisadi göstəriciləri.....	49

Diaqramların siyahısı

Diaqram 1: 2015-2019-cu illərdə işsizliyin səviyyəsi (min nəfər).....	49
Diaqram 2: 2015-2019-cu illərdə əmək ehtiyatları (min nəfər).....	50